

חקלאות בישובים הערביים בישראל תמורות חברתיות, כלכלית ונופיות

דוח סופי

טובי אלפנדרי

אדר' עלי אבו סלאח

נעים דאוד

אדר' חנה ליבנה

יולי - 2007

תקציר

פרופיל החקלאי שהתקבל ביישובי המחקר הוא שחקלאי זה הוא מבוגר יחסית, בעל השכלה נמוכה, שעוסק בחקלאות מזה שנים רבות יחסית, שבנוסף לעיסוקו כחקלאי הוא פועל בניין או שכיר במקום אחר ושעיסוקו בחקלאות תופס זמן רב יחסית. כ-30% מהחקלאים בשני היישובים לא עוסקים בחקלאות, כ-25% מהחלקות כלל לא מעובדות, וכ-20% מהשטח (בדונם) העומד לרשות החקלאים לא מעובד. החקלאי הערבי, כפי שהתקבל, הוא ממוקד בחלקתו, אותה הוא מעבד עם משפחתו הגרעינית בעיקר ונזקק פחות - אם בכלל - לפועלים מחוץ למשפחה. גודלן של החלקות קטן מדור לדור בכ-65% ויותר, בעיקר כתוצאה מפיצולן בירושה, ובניית מגורים. ככל שהחלקה רחוקה מהאזור הבנוי או סיכוייה להיכלל בתכנית מאושרת נמוכה יותר כך מחירה בשוק יורד, ותפיסתה כרזרבה לבנייה קטן. החלקות הסמוכות לתכנית המתאר ושלא נכללות בה הן אלה שנתפשות כרזרבות בנייה. התמיכה מגורמים ממשלתיים קטנה דבר שמשאיר את הזירה לעמותות מקומיות. ככל שהזמן עובר והמצב האובייקטיבי של החלקות ובעיקר פיצולן משתנה לרעה גם יכולתם של גורמים ממשלתיים לסייע הולכת וקטנה.

העמדות המרכזיות אותן מביע החקלאי הערבי הן כדלקמן: הוא מודע היטב לחסרונות של החקלאות הערבית על מרכיביה השונים אך גם לאפשרויות של תיקון המצב ובעיקר איחוד חלקות, הכנסת מיכון חקלאי, הגדלת מכסות מים ועוד. הוא מסכים ומביע הבנה לצרכים רחבים יותר הנובעים מצרכים סביבתיים; יש נכונות גבוהה מצידו לשינוי כיוון לנושאים כמו חקלאות תיירותית, תיירות מרפא; הוא לא מעוניין לחזור למסורת, לשמר מרכיבים בנות הערבי, ושצאצאיו ימשיכו לעסוק בחקלאות בעתיד. ככל שמצוקת הקרקע לבנייה גדולה יותר כך רצונו להמרת שטחים חקלאיים למגורים גדולה יותר. למרות זאת הוא גורס שלא חשוב עד כמה מצוקת הקרקע תהיה גבוהה יש לשמר את הקרקעות הפוריות לצרכי חקלאות בלבד.

הממסד במדינת ישראל צריך לבחון את התסריטים השונים העומדים בפניו בתחום החקלאות, ביחס לתסריטים מקבילים בתחום מדיניות התכנון הכוללת ליישובים הערביים. האפשרויות הקיימות הן על שני צירים אפשריים: פיתוח החקלאות מצד אחד ומדיניות "תכנון אחר" המעודדת עיור והגירה מהצד השני. שני הצירים יוצרים שלושה תסריטי יסוד אפשריים: המשך מצב קיים - שמגלם שילוב של תסריט המשך מגמות גם בתחום החקלאות והן בתחום התכנון; שימור החקלאות - שמגלם שילוב הפוך של פיתוח החקלאות באימוץ שינוי מדיניות התכנון כלפי היישובים הערביים; התאמה למציאות התכנונית - שמגלם של רצון בכל זאת להציל משהו מענף החקלאות ביישובים הערביים במידה ומדיניות התכנון לא תשתנה.

המלצת המחקר מתייחסת להכנת תכנית אב לחקלאות שנות האלפיים ליישובים ערביים, על החלקות שתזוהינה כפוטנציאל חקלאי, נופי והתיירותי תוך מוכנות מצד המדינה להשקיע ולתמרץ שינויים נדרשים. מטרת העל הן לאומיות בעיקרן: שמירת הקרקעות החקלאיות לדורות, החזרת ענף החקלאות להיות ענף כלכלי לגיטימי וטיפוח הנוף והשטחים הפתוחים. האמצעים יכללו בין השאר: החזרת חקלאות אינטנסיבית, פיתוח ענפי תיירות חקלאית, יחד עם כל מרכיבי התשתית התיירותית, פיתוח חקלאות אורגנית האחדת חלקות ע"י יצירת אגודות, קואופרטיבים והתארגנויות שונות וחיבור למקורות ידע חדשים הקשורים לפיתוח זנים יעילים יותר.

תוכן העניינים

2	תקציר
6	הקדמה
7	יחסי הגומלין בין קרקע חקלאית לנוף חקלאי
8	החקלאות הערבית בארץ ישראל - סקירה היסטורית
15	קרקע חקלאית במגזר הערבי - היבטים נושאים
16	ההיבט התרבותי
17	ההיבט המערכתי
18	ההיבט הקרקעי
19	ההיבט הנופי
21	ההיבט התיירותי
22	ההיבט הכלכלי
24	ההיבט הסביבתי-אקולוגי
28	החקלאות בבקעת בית נטופה - כמקרה בוחן
31	השאלון
37	סקירת יישובי המחקר
39	ממצאים
39	מאפייני המרואיינים
41	מאפייני החלקות
42	מאפייני מעבדי החלקות
44	ההיסטוריה של החלקות
47	מאפייני הבנייה הקיימת על חלקות חקלאיות
48	יעוד החלקות החקלאיות בהתאם למיקומן ביחס לתכנית המתאר
52	גידולים בעבר ובהווה
55	תמיכה חיצונית
58	עמדות לפי נושאים מרכזיים
60	עמדות לפי סוגיות מרכזיות
62	סיכום הממצאים
63	מסקנות
66	המלצות
66	התסריטים האפשריים
68	דרכי פעולה מומלצות
71	מקורות

לוחות

- לוח 1 : מאפייני הגיל של המרואיינים 39
- לוח 2 : מאפייני ההשכלה של המרואיינים לפי יישוב 39
- לוח 3 : מספר שנות העיסוק של המרואיינים לפי יישוב 40
- לוח 4 : מידת העיסוק בחקלאות של המרואיינים לפי יישוב 40
- לוח 5 : היקף הפעילות בחקלאות מסך הפעילות של המרואיינים לפי יישוב 41
- לוח 6 : מאפייני החלקות המעובדות של המרואיינים לפי יישוב 41
- לוח 7 : מאפייני עיבוד של החלקות לפי יישוב 42
- לוח 8 : מאפייני העובדים בחלקות לפי יישוב 42
- לוח 9 : מאפייני השותפים הנוספים בחלקות לפי יישוב 43
- לוח 10 : מאפייני עיסוקו של המרואיין עצמו לפי יישוב 43
- לוח 11 : מאפייני פיצול של חלקות בעבר לפי יישוב 44
- לוח 12 : מאפייני פיצול של חלקות לפי השתייכות ושיעור ירידה ממוצע לפי יישוב 44
- לוח 13 : מכירת חלקות בעבר לפי תקופה ויישוב 45
- לוח 14 : מכירת חלקות בעבר לפי גודל ויישוב 45
- לוח 15 : מכירת חלקות בעבר לפי קונה ויישוב 45
- לוח 16 : מכירת חלקות בעבר לפי צרכים ויישוב 45
- לוח 17 : החלפת חלקות בעבר לפי תקופה ויישוב 46
- לוח 18 : החלפת חלקות בעבר לפי גודל ויישוב 46
- לוח 19 : החלפת חלקות בעבר לפי קונה ויישוב 46
- לוח 20 : החלפת חלקות בעבר לפי צרכים ויישוב 46
- לוח 21 : בנייה קיימת על השטח החקלאי לפי תקופה ויישוב 47
- לוח 22 : בנייה קיימת על השטח החקלאי לפי ייעוד ויישוב 47
- לוח 23 : מיקום החלקות ביחס לשטח המפותח בתכנית המתאר לפי יישוב 48
- לוח 24 : עמדות ביחס לעתיד החלקות בתוך תכנית המתאר לפי יישוב 49
- לוח 25 : עמדות ביחס ליעוד החלקות בתוך תכנית המתאר לפי יישוב 49
- לוח 26 : עמדות ביחס לעתיד החלקות מחוץ לתכנית המתאר וקרוב אליה לפי יישוב 50
- לוח 27 : עמדות ביחס ליעוד החלקות מחוץ לתכנית המתאר וקרוב אליה לפי יישוב 50
- לוח 28 : עמדות ביחס לעתיד החלקות מחוץ לתכנית המתאר ורחוק ממנה לפי יישוב 51
- לוח 29 : עמדות ביחס ליעוד החלקות מחוץ לתכנית המתאר ורחוק ממנה לפי יישוב 51
- לוח 30 : גידולים שגודלו בעבר ומגודלים כיום לפי יישוב 52
- לוח 31 : גידולים שנמנעים לגידול ע"י משרד החקלאות 52

53	לוח 32 : סיבות לאי עיבוד חלקות לפי יישוב
53	לוח 33 : גידול בעלי חיים בהווה לפי יישוב
53	לוח 34 : גידול בעלי חיים בעבר לפי יישוב
54	לוח 35 : קיומן של חממות ומאפייניהן לפי יישוב
54	לוח 36 : סוגי גידולים בחממות לפי יישוב
55	לוח 37 : השתייכות לארגונים לפי יישוב
55	לוח 38 : קבלת הדרכה לפי יישוב
55	לוח 39 : מקורות הכנסה ויעדי שיווק לפי יישוב
56	לוח 40 : פניות לסיוע של משרד החקלאות בנושאים שונים לפי יישוב
56	לוח 41 : פניות לסיוע של גופי סביבה מוסדיים בנושאים שונים לפי יישוב
57	לוח 42 : מכסות מים מאושרות בחלקות (מ"ק) בהווה לפי יישוב
57	לוח 43 : צורת ההשקיה לפי יישוב
58	לוח 44 : סיבות להיענות אפשרית להצעת איחוד חלקות לפי יישוב
59	לוח 45 : עמדות בנושאים שונים לפי יישוב
60	לוח 46 : עמדות לגבי סוגיות שונות לפי יישוב

הקדמה

התמורות העוברות על החקלאות ביישובים הערביים בישראל כיום נובעות הן מבעיות כלליות העוברות על כלל החקלאים בישראל והן מבעיות ייחודיות למגזר הערבי . כתוצאה מהידלדלות בפתרונות בניה בכפרו , החקלאי הערבי נאלץ לפנות למאגר הקרקעות היחיד שעוד נותר בבעלות פרטית ולבנות בשטחים אלה - אם בצורה חוקית כתוצאה מהמרת שטחי חקלאות למגורים ואם באופן בלתי חוקי כצעד של ייאוש, תסכול ואולי מחאה . פעולות אלו גורמות לשינוי נופי של הכפר הערבי, והופכות אותו לעירוני יותר ויותר. קרנה של החקלאות כענף כלכלי מפרנס או אפילו משלים הכנסה בירידה וכך גם מספר הצעירים המעוניינים בהמשך עיבוד הקרקעות . השטחים החקלאיים נתפסים כמקור נדל"ני לכל דבר, עם כרסום שיטתי ועקבי של קרקעות אלו לטובת מיזמים כלכליים מניבים הרבה יותר.

מטרת מחקר זה הוא להתחקות אחרי התהליכים והמגמות המתרחשות ביחסי הגומלין בין חקלאות ונוף במגזר הערבי , בתחומי טיפול שונים : חברתיים, כלכליים, תרבותיים, קרקעיים, תכנוניים, סביבתיים, נופיים ועוד . המחקר מבקש לזהות את השינויים שנוצרו לאורך ההיסטוריה ביחס לקרקע חקלאית ונוף ביישובי הערביים מתוך רצון לחזות שינויים נוספים ולהציע כלים להתערבות לטובת שמירתם של שטחים אלה הן כשטחים פתוחים, ע"פ המוצע במגזר היהודי, כשטחים מניבים כלכלית הרבה יותר מהיום, כחלק משימור הנוף החקלאי הערבי האוטנטי שהוא שונה במהותו מזה של הנוף החקלאי היהודי על גווניו השונים .

פרק הסקירה הספרותית כוללת את ההיבטים השונים של הסוגיה המורכבת הזו :

- א. בחלק הראשון הסקיירה מתייחסת **ליחסי הגומלין בין קרקע חקלאית לנוף חקלאי** - השינוי שעבר על החקלאות ועל הנוף החקלאי במדיניות התכנון בישראל.
- ב. בחלק השני הסקירה מתייחסת אל **החקלאות הערבית בארץ ישראל** , השינויים שעברו על התייחסות של החקלאים הערביים כלפי הקרקע החקלאית במאה האחרונה.
- ג. בחלק השלישי התייחסות היא **להיבטים הנושאים של הקרקע חקלאית במגזר הערבי** - בהיבטים השונים של הסוגיה : מערכתיים, התרבותיים, הכלכליים, הסביבתיים, הנופיים, קרקעיים, ותיירותיים.
- ד. בחלק הרביעי התייחסות **לחקלאות בבקעת בית נטופה - כמקרה בוחן** , המאיר היבטים חשובים במחקר זה ועל הדילמות המרכזיות הקיימות כיום בין שחקנים שונים בתחום החקלאות בישראל.
- ה. החלק האחרון מוקדש **לסיכום וריכוז הדברים המרכזיים** שהגדירו ובנו את שאלון שיופץ ביישובי המחקר.

יחסי הגומלין בין קרקע חקלאית לנוף חקלאי

קרקע חקלאית, נוף וסביבה היו שתי ישויות שונות לפי פר דיגמת התכנון עם קום המדינה. במהלך השנים ובתכניות ארציות נושאות קיבלו ערכי נוף טבע ומורשת, יער וייעור מעמד מוגן. "ישראל 2020" קבעה ש"את עקרון השמירה על קרקע חקלאית, שהיה אחד העקרונות המובילים בדוקטרינת התכנון הלאומי, יש להמיר בעקרון כולל של שמירה על השטחים הפתוחים ובאימוץ של גישות תכנון כוללניות שיבטיחו את שימורם ואת טיפוחם. "מדיניות השימור והטיפוח של השטחים הפתוחים היא תשומה מרכזית בעיצוב תמונת העתיד הכוללת של ישראל לקראת המאה ה-21 והיא שוות משקל למדיניות הארגון והפרישה של השטחים המבונים".

השינוי המהותי שהו בילה תמ"א 31, הוא בתפיסה של מתן ביטוי כלל ארצי לשטחים הפתוחים והתייחסות מיוחדת לנוף החקלאי "כשטח כפרי/פתוח". החקלאות והנוף החקלאי נתפסו בתכנית זו כערך אחד - כשטחים פתוחים. השטח הכפרי/פתוח הוגדר כ"מיועד לשימוש חקלאי, נוף כפרי, ישובים כפריים, מתקני תיירות ונפש, מתקנים ומוסדות הקשורים להתיישבות הכפרית, מתקנים אחרים המשתלבים בשטח הכפרי וכן שטח המיועד לשימור הנוף הפתוח".

תמ"א 35 בעקבות "ישראל 2020" הוסיפה ופיתחה את חשיבות הרצפים, המכלולים, בתי הגידול, חייצים וכו' והדגישה את חשיבות תכנונם של אזורי התכנון שהוגדרו כמוטי שימור¹. החלופה שנבחרה, התבססה על האמירות הבאות: לענף החקלאות חשיבות בשמירה על הריאות הי רוקות ולהגנה על קרקע הלאום; לקרקע החקלאית יש תפקיד מרכזי בעיצוב המרחב הארצי; לחקלאות תפקיד חיוני בעשיית שימוש נכון ב מי גשמים ובמים השפירים והמושבים; ביסוס וחזוק הישובים הכפריים באמצעות פיתוח התיירות יסייע לשמירת הקרקע החקלאית.

ע"פ שלאין (2002) מאז תחילת שנות ה-90 הולכת הקרקע החקלאית במדינת ישראל ונעשית למשאב במחסור. המשבר בחקלאות, עליית הביקוש למגורים, תנופת הבנייה והצמיחה הכלכלית שליוו את גל העלייה בראשית שנות ה תשעים, ערערו את המערך המוסדי המופקד על שמירת הקרקע החקלאית, והביאו לירידת מעמדה המיוחד של הקרקע בישראל. שלאין טוען שהדבר הביא לשינוי בסדרי העדיפויות הלאומיים ולדוגמא חל שינוי בתפיסת משאב הקרקע: חשיבות הקרקע לפיתוח ובנייה עלתה ואילו ערך הקרקע כתשומה לייצור חקלאי ירד. אם בשנות הששים קבעה הממשלה החלטות שבהן הושם דגש על ייעוד קרקע לחקלאות הרי שבשנות התשעים קיבלה ממשלת ישראל החלטות לפיהן הקרקע החקלאית היא עתודה לבנייה - למגורים ותעסוקה. עם ירידת ערכה של הקרקע החקלאית כתשומה לייצור חקלאי, עלה ערכה כמשאב סביבתי. פעולות הבנייה והפיתוח אשר בפועל הן פעולות בלתי הפיכות, העמידו בסכנה את המרחבים הפתוחים במיוחד במרכז הארץ. את מקום התפיסה שיש לשמר קרקע למטרות חקלאיות תופסת ההכרה כי יש לשמר שטחים פתוחים בלתי מבונים וכי הקרקע החקלאית היא חלק ממארג השטחים הפתוחים.

מצב זה לא פסח על המגזר הערבי ' שבנוסף לשינוי דוקטרינת התכנון מופעלים עליו כוחות נוספים שהופכים את המשימה של שמירת הקרקע החקלאית בתוך היישובים הערביים לקשה עוד יותר.

¹ מבוסס על אדר' דינה רצ'בסקי, "קרקע חקלאית" ו"חקלאות נופית" ומה שביניהן, אתר נקודת ח"ן

החקלאות הערבית בארץ ישראל - סקירה היסטורית

התקופה העות'מאנית - על פי אדר (2004) אומדן גודל האוכלוסייה בארץ באמצע המאה ה-19 מגיע לכ-350 אלף נפש כאשר לפחות כ-60% מהם מוגדרים כאוכלוסייה כפרית. בתקופה זו האוכלוסייה הכפרית התקיימה מחקלאות קיום. בהיעדר פיתוח והשקעות מצד השלטון המרכזי ובחוסר הביטחון אשר נבע עקב פלישות של שבטים בדואים, עיבדו החקלאים הערבים רק את האדמות הקרובות לכפריהם. אין עדות להתארגנות כלשהי בכדי לשם פיתוח טכנולוגי, סלילת דרכים, ייבוש ביצות ועוד.

קודם לחוק המחייב רישום קרקעות על שם מחזיקן (חוקק בממלכה העות'מאנית ב-1858), החזיקת הקרקעות של החקלאים הערבים נעשתה באמצעות המושאע. בשיטה זו האדמה בכפר הייתה בבעלות כל הכפר וחלוקת הקרקע בין התושבים נעשתה על ידי זקני הכפר או המוכתר ובתחלופה שנתית (אילן, 1984). שיטה זו נשחקה על פני השנים בעקבות צירוף של מספר גורמים, ביניהם: אכיפת חוקי רישום המקרקעין, עליית ערך הקרקע עקב הגירה אל ארץ ישראל והתעניינות מצד גורמים חיצוניים בארץ וכן בעקבות מרכזו השלטון בממלכה העות'מאנית. מאחר והפלאחים אשר עיבדו את הקרקע שנים חששו לרשום את הקרקע על שמם מחשש לעול מיסים כבד, קרקעות רבות נקנו ונרשמו על שם בעלי הון וסוחרים עירוניים, הביאה לכך שבשנות המנדט כ-30% מן הקרקע עובדה בידי אריסים. בסוף התקופה העות'מאנית שטחים מעובדים רבים הורחבו בכדי להגדיל רווחים. חרף עובדה זו כפרים ושטחים רבים ננטשו בשל עול המיסוי הכבד שהוטל על ידי השלטון העות'מאני המתפורר.

תקופת המנדט - המצב הכלכלי אשר נוצר בקרב החקלאים, בסוף התקופה העות'מאנית, נמשך גם לאורך תקופת המנדט. חקלאים רבים נכנסו לחובות עקב הלוואות עתירות ריבית. למרות ניסיונות הבריטים לסייע בהלוואות, רבים נאלצו לעזוב. תנועה משמעותית של הגירת חקלאים אל העיר הסתמנה בין השנים 1931-1936.

מכירת קרקע הייתה אחד הפתרונות בעבור אותם בעלי קרקעות אשר היו שקועים בחובות. קרקעות רבות נמכרו ליהודים ישירות או למתווכים על ידי הפלאחים או על ידי בעלי הקרקע. צעד זה איפשר לחקלאים להתקדם ברמת החיים במעבר העירה, שם יכלו לעבוד במסגרת העבודות הציבוריות אשר סיפק המנדט או במסגרת המשק היהודי. במקביל למכירת הקרקעות הסתמנה תנועת מחאה בקרב ערביי הארץ באשר להינתקות המהירה מן הקרקע. אחד הסממנים לכך היה הספר הלבן אשר אסר מכירת קרקעות ליהודים. המהומות בין השנים 1936-1939 היו מכוונות, בין היתר, כלפי מתווכי קרקעות, סוחרים ופוליטיקאים אשר העדיפו את ביטחונם הכלכלי האישי והמשפחתי על פני המשמעות המדינית של מכירת הקרקע.

שנות ה-50 וה-60 - כ-85% מהאוכלוסייה הערבית נטשו את אדמתם, עם קום מדינת ישראל, וחלק מהם שנשאר הועבר ליישובים אחרים סמוכים ליישוב המקורי, עובדות שהיוו מכה קשה לאחזקת הקרקע בידי הערבים. כתוצאה מכך ומ חקיקת 48 חוקים ותקנות להפקעת קרקעות ולצמצום וס הבעלות הערבית על הקרקע נשארו בבעלות בעליהן המקוריים (הערבי), כיום רק 90% מכ-7% המהוות את סך כל הקרקעות הפרטיות בארץ. 155 אלף הפלסטינים שנשארו בארץ חיו תחת ממשל צבאי אשר הגביל את תנועותיהם, ואת מרחב אפשרויות העבודה ולא נותר להם אלא לעבד את

הקרקות שנשארו בבעלותם. החקלאות בתקופה הראשונה המשיכה להיות חקלאות פרימיטיבית, המבוססת על עיבוד עונתי של הקרקע, שמטרתה הייתה לספק את הצרכים הקיומיים של חיי היומיום שלהם.

בשנות ה-50 התהווה פער בין החקלאות היהודית המאורגנת ובעלת רשתות שיווק וייצוא שיתופיות, לבין החקלאות הערבית אשר חסרה פיתוחים טכנולוגיים והשתפרה אך במעט לעומת העשור הקודם. ע"פ נתון ה מתייחס לשנים 1949-1950: 28% מהשטח המעובד בישראל עובד ע"י ערבים בעוד הערך החקלאי עמד על כ-9% בלבד מן הערך הכולל. מספר שנים לאחר מכן ערך הייצור לדונם מעובד של החקלאות הערבית היה 33% מזה של החקלאות היהודית. מגמה זו נמשכה בשנות ה-60 כאשר יחס זה ירד ל-25% ואף ל-20%.

החל מ-1954 הותר למועסקים ערבים לצאת לעבודה שכירה במשק היהודי ואף נעשה רישום של פועלים בהסתדרות. בעקבות החלטות אלו כ-50% מהמועסקים יצאו לעבודה מחוץ לתחומי הכפר. בין השנים 1954-1963 התחוללו שני תהליכים במקביל: עזיבת כוח אדם צעיר וחזק את הענף אשר הותירה את העול על הזקנים והנשים, אך עם זאת כוח אדם עודף מצא את מקומו מחוץ למערכת הכלכלית המקומית כך שההכנסות עלו ואפשרו השקעה במשק החקלאי (אדר, 2000).

בשנים 1962-1963 הוכנו שתי תוכני יות אשר מטרתן הייתה פיתוח הכפר הערבי. התוכניות היו כלליות, בעלות מטרות לא ברורות ולא מתוקצבות כראוי. התוכניות לא עסקו בבעיות הפיצול, רמות המחירים המפלגות בין החקלאות היהודית והערבית, השיווק, האשראי, מיסוי, הדרכה טכנית וחוסר תשומת לב כללית להתפתחות החברתית של הכפר הערבי.

בשנות הששים הקצתה המדינה הקצאות מים בכמויות קטנות ומותנות למספר יישובים ערבים ביותר מאזור אחד. חלק מהתניות לכך היו:

- הגבלת הגידול לירקות מסורתיים כמו: עגבניות ומלפפונים.
- איסור גידול פירות והדרים
- איסור גידול פרחים, תפוחי אדמה
- סגירת ענף הלול והחלב בפני תושבים ערבים
- אי חיובו של משרד החקלאות לקבל את שיווק הייצור החקלאי הערבי.

בתקופה הזאת הוקמו עמותות חקלאיות במספר יישובים ערבים, במטרת להפעיל לחצים על משרד החקלאות לאשר הקצאות מים לחקלאות הערבית, במספר יישובים כמו: תמרה, כפר מנדא, עוזיר רומאנה, הצליחו המאבקים והתקבלו הקצאות מים.

המפנה החשוב בשנות ה-60 התבטא בהשפעת תחום ההדרכה על החקלאות. צעירים ערבים אשר הועסקו במסגרת לשכות ההדרכה של משרד החקלאות החדירו אל הכפרים חידושים רבים כגון: דישון, מיכון, חומרי הדברה וכן זני גידול חדשים. מבחינת פעילות ההדרכה במגזר הערבי בשנות ה-60 וה-70 החקלאות הערבית עוברת מחקלאות קיום מסורתית לחקלאות כלכלית- מסחרית. מספר החקלאים הצטמצם והייצור עלה בכמות ובאיכות, ובהמשך התפתחות נרחבת בענף עם דגש על חקלאות שלחין. החקלאים נקטו בשיטות מודרניות ומעמדם השתפר. צעירים נמשכו לעיסוק בחקלאות. בתקופה זו אף הוקמו אגודות מים, הוכנסו חידושים של צמחי תעשייה וייצוא. התפתחה תחרות על מכסות ייצוא ומכסות מים.

שנל (1994) מסכם את כלל התהליך. לפיו, עם ביטול הממשל הצבאי הופך דפוס העיסוק הדו-קוטבי של חקלאות עונתית עם תעסוקה משלימה בתוך הכפר לדפוס דו-קוטבי עם תעסוקה מחוץ לכפר, תוך יצירת דגם יוממות, והשלכות על בעלות והחזקת רכב. גידול הכפר הערבי מייצר מלאכות הקשורות בבניין - בנאות ומפעלי בלוקים כמו גם מסחר תחבורה ושירותים. לתעסוקות אלה יתרון כלכלי הנובע מביקוש שאינו עונתי ומנוחיות של שעות עבודה מוגדרות ו משכר שאינו תלוי בחסדי שמים- גשם ומזיקים. התהליך המתפתח מייצר ביקושים בתוך הכפר הערבי, הדור הצעיר יוצא ללימודים, נחשף להזדמנויות ומכיר מתוך מקצועיות והתמחות ביכולת ההשפעה על גורמי שלטון למען המיעוט הערבי. תהליך זה מצמצם את החקלאות כעיסוק בלעדי בישוים שנחקר ו עד כדי כ- 5%. יחד עם זאת עדיין מהווה החקלאות אלמנט מרכזי ומקשר במשפחה הערבית, סביבה מתקיימות חופשות בתי הספר כבעונת מסיק הזיתים. גם העזרה ההדדית בתוך המשפחה הופכת את דפוסי החכרת הקרקע בין אחים, השקעות משותפת בעיבודה והתגייסות לעונה הבוערת למערך של תמיכה הדדית בתוך המשפחה מתוך ועבור הקשר אל האדמה.

שנות ה-70 וה-80 - בתחילת שנות השבעים הייתה החקלאות הערבית על סף חיסול, צעירי הכפרים החלו לנטוש את העבודה בחקלאות ול צאת לשוק העבודה שנפתח בערים הסמוכות, בגלל שכר העבודה בענפי עבודה אלה (בניה, שירותים, תעשייה) היה גבוה בהרבה מהשכר בחקלאות. במקביל חלק אחר מקרב הצעירים החל בלימודים להשגת השכלה אקדמית באוניברסיטאות. עם עזיבת צעירי הכפרים החלה תקופת "הזדקנות החקלאות הערבית". מי שנשאר לעבוד בחקלאות הם זקני הכפרים הקשורים לאדמה, הנשים אשר לפי המסורת לא יצאו לעבודה בערים והילדים.

על פי חוקי הירושה המבוססים על הקוראן, הקרקע מחולקת שווה בשווה בין היורשים חרף העובדה כי לעיתים החלקות המתקבלות אינן יכולות להיות מעובדות ביעילות, הן מבחינת הגודל והן מבחינת הרצף. פיצול החלקות, גודלן וצורתן, הקשו על המעבר מחקלאות- בעל אקסטנסיבית לחקלאות-שלחין אינטנסיבית.

המעבר לחקלאות השלחין הרווחית יותר דרש התגברות על מספר מכשולים, כגון: שטחים צרים וארוכים, עלות גבוהה של רישות ההשקיה, חוסר דרכי גישה, חוסר דרכי ניקוז, חוסר קואופרציה לקליטת מים ולקניית תשומות. התארגנות נדרשה על מנת לתקשר עם "מקורות" אשר אינה נוהגת לנהל מו"מ מול צרכן בודד. המדינה בתחילה התנתה את מתן המים ברה-פרצלציה, רעיון אשר נתקל בהתנגדות החקלאיים הערבים בשל העובדה שהצריך ריכוז קרקעות, ביניהן קרקעות מדינה. לבסוף הקצאת המים נעשתה על בסיס התארגנות החמולה או הכפר.

אדר (שם) גילה שישנה השפעה של היעילות הכלכלית על החזקת הקרקעות כאשר נמצא כי באזור כפרי המשולש שיעור המשקים הקטן מ- 30 דונם הינו 80% כאשר החקלאות היא חקלאות שלחין אינטנסיבית בה גם חלקות קטנות רווחיות יחסית. לעומת זאת באזור הצפון שיעור החלקות הקטנות מ-30 דונם עומד על 59% כאשר האזור הררי ועיבוד חלקות קטנות אינו כלכלי.

בתחילת שנות ה-80 נעשה ניסיון לבצע איחוד וחלוקה מחדש למטרות עיבוד חקלאי בלבד (ללא רישום מקרקעין). מבחינת החזקה בשטח לא נעשה שינוי והעברות הקרקע בוצעו בין חברי האגודה בכפר. בפועל, חולקו השטחים באופן שיקל על העיבוד החקלאי. מגמה זו נעצרה לאור קשיים חדשים שנתגלו בבקשות למתן היתר בנייה למבנים חקלאיים כאשר בפועל מבקש היתר אינו בעל הקרקע. פעילות ההדרכה במגזר הערבי התמקדה בתחילת שנות ה-80 על גידולי הייצוא שהתרחבו תוך

שימוש בטכניקות מתקדמות . אך לאחר שנת '85 הושפע ענף החקלאות במג זר הערבי ממשבר החקלאות בארץ. לשכת ההדרכה התמקדה באותם ימים במחקר בכדי לפתח חדשנות בענף.

שנות ה-90 עד היום - הנקודות הבאות מהוות בחינה מפורטת יותר של הבעיות המשותפות לכלל חקלאי ישראל ושל הבעיות הייחודיות למגזר הערבי.

הבעיות המשותפות לכלל חקלאי ישראל:

- **מחסור במים** - שנים שחונות ועלייה בצריכת המים הביאו לדלדול מאגרי המים בישראל.
 - **ירידה במחירי התוצרת החקלאית** - התפתחויות טכנולוגיות הביאו להגדלת התוצרת החקלאית, אבל כמות גדולה של תוצרת גורמת לירידת מחירים.
 - **תחרות עם תוצרת חקלאית מחו"ל בשל הגלובליזציה** - הסרת המכס וההגבלות על היבוא החקלאי מאלץ את החקלאים לעמוד בתנאי תחרות קשים.
- אלה מחזקים עוד יותר את תהליכי השינוי במבנה החקלאי, שאלה מאפייניו העיקריים:
- **פיחות במספר המועסקים בחקלאות** - בגלל המודרניזציה והסבתם לענפי תעסוקה אחרים.
 - **צמצום השטח המעובד** - בעיקר כתוצאה משינויי ייעודי הקרקע - מקרקע חקלאית לבניה.
 - **גידול בתשומות** - התפוקות ליחידת שטח הולכות וגדלות ואיתן גם איכות המוצרים - הסיבה נעוצה בטכנולוגיה המודרנית המאפיינת כל-כך את החקלאות הישראלית.
- בנוסף לבעיות אלה, המאפיינות את המשק החקלאי בישראל, ישנם בעיות הייחודיות למגזר הערבי:
- חלוקת היחידות החקלאיות בין היורשים גרמה להקטנה נוספת של היחידה המשקית הבודדת.
 - עלייה בהשכלת הבנים הביאה ליציאה לחפש מקומות עבודה מתאימים להשכלתם מחוץ לכפר.
 - אדמות רבות הומלחו.
 - אדמות הרריות רבות לא הוכשרו לעיבוד.
 - חלה התרחבות בשטח הבנוי על חשבון השטח החקלאי.
 - נעשתה הסבה של שטחים חקלאיים ליעודים כלכליים מניבים יותר.
 - נוצר מחסור בהקצאות מים לצרכים חקלאיים.
- התוצאה - ירידה בהיקף השטחים החקלאיים המעובדים במגזר הערבי . חקלאים ערביים בודדים מבססים את פרנסתם על החקלאות ואלה מעבדים בחכירה שטחים גדולים מהם גם שטחים במושבים ובקיבוצים . חלק ניכר מהעיבוד איננו כלכלי ומקור הפרנסה העיקרי מגיע מעיסוקים לא חקלאיים של הבנים . החקלאות משמשת המשך עיסוק מסורתי של הזקנים אליהם מתלווים בשעת הצורך גם נשים וילדים . קיימים מעבדים רבים שאינם בעלי ידע אשר מעבדים את אדמתם בזמנם הפנוי בעיקר בסופי שבוע על מנת לשמור על הקשר עם האדמה ליצירת ה"צומוד" - היאחזות בקרקע בעיקר על רקע מורשת ההפקעות מן העבר .

מאפייני החקלאות ביישובים הערביים¹

השטח המעובד - היקף השטח המעובד נמצא בירידה. בעשרים השנים האחרונות ירד היקף השטח בכ-200 אלף דונם. משרד החקלאות מציין סיבות עיקריות לכך: קיצוצים בכמויות המים, ירידה ברווחיות העיבוד של שטחים קטנים, תחרות מצד יצרנים מיו"ש, אסונות טבע שפגעו קשה במשקים והפניית המשאבים לגידולי חממות הצורכים שטחים קטנים.

צריכת המים - חלקה של החקלאות הערבית בצריכת המים של כלל החקלאות בארץ הוא 3%, בעוד השטח המעובד על ידה מהווה 10% מהשטח המעובד בארץ. האוכלוסייה החקלאית הערבית מהווה 14.4% מכלל אוכלוסיית החקלאיים בארץ. בעוד בשנות ה-60 וה-70 לא הייתה בעיה להשיג מים אך לא הייתה התארגנות מצד חקלאים ערבים בכדי להתמודד עם הבירוקרטיה, משנות ה-80 ועד היום ישנן ארגונים ואיגודים אך בעיית המחסור במים חמורה ביותר וישנו קושי בקבלת מכסות.

נגישות החקלאות להון - מקורות מימון שונים אשר מעמידה המדינה לטובת השקעות בחקלאות אינם זמינים לחקלאות הערבית אם בשל חוסר ארגון או מסיבות אחרות (אדר.2000). המדינה תומכת במימון תשתית מסחרית אשר אינה קיימת בחקלאות הערבית, כגון בתי אריזה ואמצעי שיווק. חוסר הארגון של החקלאים פועל לרעתם כאשר ישנם תנאים כמו הגשת דו"חות מפורטים ברמה גבוהה על מנת לקבל סיוע לפיתוח מוצרי ייצוא. בסקר שנערך ע"י חלידי בכפרים בגליל ובמשולש נתגלה כי 70% מן החקלאים לא קיבלו אשראי ממקור כלשהו. 22% אישרו כי מדובר בבעיה עבורם.

הרכב ההון הפיסי - חלקה של החקלאות הערבית בהון הפיזי קטן ביחס לשטח המעובד שלה וחלוקת ההון הקיים בין הענפים השונים שונה משאר המשק בארץ. כך, 88% מכלל ההון הפיזי בחקלאות הערבית מורכבים מענף המטעים (68%), בע"ח וטרקטורים, בעוד ענפים אלו מהווים 44% בלבד מחלוקת ההון במשק.

הפעילות החקלאית לפי ענפים ראשיים - חלקה של החקלאות הערבית מסך הפעילות החקלאית בארץ הוא 6.7%. חלק זה נשאר יציב בין השנים 1971-1995. חלו תמורות משמעותיות במשקל הענפים. ענף המטעים גדל פי 3 בתוך 25 שנה עם הרחבת נטיעות הזיתים ומעבר חלק קטן מן השטח לשלחין. לחקלאות הערבית חלק גדול בענף הירקות (8.4% נכון ל-1995). משקל ענף בע"ח ואחרים (צאן ועיזים) עומד על כ-20.5% (לעומת 40.0% בשנת 71). ענף נוסף הנמצא בתחילת דרכו הוא משתלות וגידול פרחים.

תעסוקה בחקלאות - שיעור המועסקים בחקלאות בחברה הערבית, כמו גם בישראל כולה, נמצא במגמת ירידה מתמדת: מ-49% מכלל המועסקים בשנת '55 לכ-10.5% בשנת '85. להערכת מתכננים במשרד החקלאות שיעור המועסקים כיום עומד על פחות מ-5%. בין הגורמים לירידה זו:

- צמצום שטח האדמה החקלאית שבידי הערבית בשנות הקמת המדינה.
- פתיחת שוק העבודה הישראלי בפני ערבים בשנות ה-50 ויציאת מפרנסים אל מחוץ לכפרים.

¹ מבוסס על תזת מגיסטר של מנחם אדר: "שימוש בר קיימא בקרקע חקלאית ביישובים ערביים בישראל", הטכניון, 2004.

- הכנסת מיכון וטכנולוגיה גרמה לירידה בצורך בכוח עבודה.
- המשבר בחקלאות משנות ה-80 גרם לירידה ברווחיות, בצורך בשטחים גדולים יותר בכדי לפרנס את משקי הבית ובהסבת עובדים נוספים מן הענף לעבודות אחרות.

האוכלוסייה החקלאית (בעלי משקים) - על פי הלמ"ס ירד שיעור העסקת משק הבית בחקלאות בכ-80% בין שנות ה-60 לשנות ה-90 (מוגדר בלמ"ס כ"מעבידים, עצמאים, חברי קואופרטיבים ובני משפחה ללא תשלום"), מ-13 אלף לערך לכ-2,000 נכון לשנת 1996. מספר המשקים גם כן הצטמצם, מ-13.7 אלף משקים בשנת '81 ל-5.8 אלף משקים בשנת '98. משק מוגדר ע"י הלמ"ס כיחידה העוסקת בחקלאות ואומדן ערך המוסף שלה הוא מעל 3,000 ש"ח. הגדרה זו יכולה להיות אחת הסיבות לנתוני הירידה במס' המשקים. אוכלוסיית המשקים הערביים הסתכמה בכ-33 אלף נפשות נכון ל-1995, מהם כ-21 אלף מעל גיל 15. מספר משקי הבית היה 6 אלף, דומה למספר המשקים החקלאיים. גודל משק בית ממוצע עמד על 5.5.

השכלה כללית וחקלאית - שיעור בוגרי בי"ס יסודי ומטה בקרב האוכלוסייה החקלאית הערבית מגיע ל-63.4% לעומת 29.2% במושבאים. בוגרי מוסד אקדמי מהווים 5% במגזר הערבי לעומת 13.7% במושבאים. שיעור בעלי השכלה חקלאית נמוך ביותר בקרב החקלאיים הערבים - 1.1% בגילאי 22-70 לעומת 9% במושבאים (למ"ס, 1998). שיעור זה בקרב ראשי המשקים הוא 2.7% במגזר הערבי לעומת 18% במושבאים. שיעור בעלי ההשכלה בדור ההמשך מעיד על המגמה האמיתית : 0.8% רוכשים השכלה חקלאית בקרב הערבים לעומת 4% בקרב המושבאים. נתון זה חוסר המשיכה בין חקלאות לרצון התעסוקה העתידי של הצעירים.

העדפות החקלאי הערבי - החקלאי הערבי בישראל מעדיף לעסוק בגידול ירקות בתחום החקלאות והסיבות לכך הן ¹: גידול קל יחסית שלא מצריך הרבה ידע וטכנולוגיה; גידול עתיר כוח אדם דבר שבמגזר הערבי מהווה פחות מגבלה; יחידות קרקע קטנות שמתאימות לגידול ירקות (בירקות התרומה ליחידת שטח גבוה יחסית); אפשרויות שיווק נוחות יחסית; ההשקעות הקבועות וההוצאות המשתנות נמוכות יחסית בגידול ירקות בשטח פתוח לעומת שטח מכוסה; כוח ההרגל והמסורת בגידול ירקות שקשה לשנותה בקלות.

ניסיונות התארגנות - המטרה העיקרית של עמותת "סינדיאנת הגליל"², הפועלת באזור התעשייה של כפר כנא הייתה הקמת פרויקט כלכלי שיסייע למגדלים הערבים לשווק את שמן הזית שלהם ובכך יעודד את החקלאות הערבית העצמאית. הפרויקט הוקם על רקע מצוקתם הגוברת של מגדלי הזיתים הערבים בגליל, שספגו מכה אחר מכה: מחסור במים, סגירת השוק הפלשתיני שסוחריו נהגו לקנות מהם את השמן בסיטונות ולמכור אותו למדינות ערביות, וחוסר מודעות לסט נדרטים החדשים בקרב יצרני השמן. במקביל השתלטו על שוק שמן הזית בישראל מספר חברות גדולות והמגדלים הערבים, שלא הצליחו להשתלב בהן, נדחקו לשוליים. דרך הפעולה היא העלאת המודעות לדרישות החדשות של השוק. עריכת ימי עיון למגדלים, שבהם הסבירו מומחים את דרישות האיכות משמן זית. לצד השמן התפתח ייצור של סבונים משמן זית אריזת זעתר וקליעת סלים.

¹ מתוך מצגת של משרד החקלאות במחוז הצפון: החקלאות במגזר הערבי לאן?

² מאמר ב"הארץ" מ-24/11/05 מאת אלי אשכנזי המתארת את פעילותה של עמותת "סינדיאנת הגליל"

בין ההמלצות של משרד החקלאות והכפר לטיפול במגזר הערבי אנו מוצאים :

בשל המחסור ההולך וגובר בגורמי הייצור השונים (קרקע, מים, כוח אדם והון) נדרשת התייחסות מיוחדת והשקעות בכמה תחומים חשובים שמובאים להלן :

1. תמיכה במערכות התשתית השונות.
2. מרעה לעדרי צאן ובקר לבשר
3. הוצאת מבני בע"ח אל מחוץ לישובים
4. הכנת תשתית חקלאית שתאפשר לחקלאים עיסוק בחקלאות מתקדמת . התשתית תכלול : דרכי גישה לשטחים החקלאיים , רשת חשמל בשטחים החקלאיים , שיקום ופיתוח צנרת המים , ההדרכה חקלאית.
5. מכסות המים לחקלאות : הקצאה לפי שימוש , הסדרת מכסות המים לעדרים , הסדרת כמויות המים הבלתי מפורטות , הקצאת מי קולחים ללא המרה , ייעול ההשקיה (שיקום קווי המים), איגום מי גגות ומחזור מים.
6. מדיניות קרקעית ותכנון.
7. תוכניות אב ותוכניות מתאר

לסיכום, החקלאות הערבית לעולם לא הייתה חקלאות תחרותית מסחרית ומטרתה הייתה לספק צרכים בסיסיים לחיי היומיום או להעסקת כוח עבודה משפחתי זמין . החקלאות הערבית סבלה מאז הקמת המדינה מקיפוח ומאפליה. לעולם לא יזמה הממשלה תכנית לפיתוח החקלאית הערבית, או נתנה תמיכה ועידוד לחקלאות . החקלאות הערבית נשענה על גידולים מסורתיים ועונתיים ובעיקר חיטה וירקות . נאסר על החקלאים הערבים לגדל סוגים שונים של גידולים שהיו מונופול לקיבוצים והמושבים, כמו למשל : ענף הלול, החלב ועוד. המגזר הערבי לא השכיל להקים תאגידי ארציים או אגודות ארציות , שפעלו למען חקלאים ערבים. ואם היו בכל זאת התארגנויות הם היו מקומיות וחלשות יחסית מול המוסדות.

קרקע חקלאית במגזר הערבי - היבטים נושאים

השטחים הפתוחים בישראל, כמו גם בעולם, מתמודדים אל מול לחצי פיתוח מצד גורמים המעוניינים לנצל את הקרקע לשימושים מניבים מבחינה כלכלית הניתנים למדידה. ההשפעות החיצוניות השליליות אשר נגרמות עקב אזילת השטח הפתוח, לרוב אינה מוטמעת במערכת השיקולים בשאלת הפיתוח ולכן ברוב המקרים ישנו קושי אמיתי בשימור השטח הפתוח. תוכנית האב לישראל לשנות האלפיים, ישראל 2020, הגדירה 7 ערכים לשטחים פתוחים, נוסף על ההבחנה הבסיסית בחוסר בינוי בשטח (אלתרמן והאן, 2004).

רוב הערכים הללו נוגעים לקרקע החקלאית בה עוסק מחקר זה. להלן הערכים:

1. **ערך תרבותי** - בשטחים הפתוחים נשמרת המורשת התרבותית של ישראל, עבור מבקרים מבחוץ אך בעיקר עבור יושבי הארץ. בשטחים אלו חקוקים מאורעות בחיי האומה, זיכרונות היסטוריים ונופי תנ"ך קדומים.
 2. **ערך מערכת** - השטח הפתוח יוצר גבול בין ישויות בנויות ומשמש כחיץ ירוק המעניק איכות וזהות לשטחים הבנויים.
 3. **ערך סביבתי-אקולוגי** - השטח מאפשר קיום של מערכות אקולוגיות ברמה זו או אחרת. השטח הפתוח אף משמש כאזור חלחול למי התהום וניקוז לנגר עילי.
 4. **ערך חברתי** - השטח הפתוח מעניק מקום מפלט ומרגוע לתושבי הארץ כולה והערים בפרט. השטח מהווה מענה לביקוש לצורכי פנאי ונופש הגובר עם העלייה ברמת החיים והצפיפות ביישוב העירוני.
 5. **ערך כלכלי** - בין התועלות הכלכליות הסחירות ניתן לכלול את הערך החקלאי של הקרקע, אך לכך מתווספות תועלות אשר אינן סחירות או נמצאות כפוטנציאל תחליפי. בין התועלות אשר אינן סחירות נמנים המוצרים הציבוריים הבאים: אוויר נקי, מים נקיים ונופים למיניהם.
 6. **ערך תיירותי** - הפן החזותי של הנוף הפתוח מקבל ביטוי בעיקר במסגרת צירי תיירות עיקריים ובנוף הנשקף מכבישי הארץ.
 7. **ערך עתידי** - שמירת השטח הפתוח מבטאת בין היתר, מדיניות של פיתוח בר קיימא. פיתוח זה דוגל בשמירת מרחב האפשרויות הקיים כיום לדורות הבאים. בנוסף, סכימת הערכים אשר נמנו לעיל מבטאת גם כן ערך עתידי אשר יהיה חלק מערך הקרקע.
- צבן ושות' (2004), מסווגים גם הם את הערכים של שטחי החקלאות כתרומות חיצוניות - חיוביות ושליליות. התרומות החיוביות, קובצו לשלושה נושאים:
- א. **הערכים הנופיים** - כוללים תרומות ויזואליות, יצירת מעטפת לערים ולאתרים בעלי חשיבות במרחב, ויצירת תחושה של מרחבים ואזורים שקטים.
 - ב. **הערכים החברתיים** - כוללים 2 קטגוריות: ערכי מורשת - זיהוי בין חבל ארץ וסוג מסוים של גידולים (למשל כרמים בבקעת הנדיב), קשר בין החקלאות וסיפורי מורשת; שמירת קרקע וביטחון - האפשרות להגן על שטחים נרחבים מעצם נוכחות החקלאי בשטח, ללא צורך

בפעילותם של אנשי בטחון.

ג. **הערכים האקולוגיים** - כוללים: שמירה על מגוון מינים ובתי גידול; חלחול מי גשמים; שיפור איכות האוויר; קליטת פסולת (ביצות וקומפוסט); וקליטת קולחין: קליטת מים ברמת טיהור נמוכה יחסית.

לעומתן, התרומות השליליות הן בדישון עודף והשקיה בקולחין, הגבר סחף קרקע, ריסוס עודף, ויצירת פסולת.

ההשפעות החיצוניות השליליות אשר נגרמות עקב אזילת השטח הפתוח, אינה מוטמעת כאמור, במערכת השיקולים בשאלת הפיתוח ולכן ברוב המקרים ישנו קושי אמיתי בשימור השטח הפתוח. על לחצים אלו, מתווספים קשיים נוספים אשר נוגעים קרקעות חקלאיות ביישובים הערביים. הבעיות הייחודיות נובעות מהבדלים בין החברה הערבית והחברה המערבית באופי צריכת הקרקע, בערך הקרקע, אפשרויות המסחר בה, הקשר בינה לבין תרבות ושייכות ועוד.

ההיבט התרבותי

ע"פ גכט (2006) בשתי הדתות - היהודית והמוסלמית - שזורים רעיונות ותכנים מגוונים הנוגעים לטבע ולסביבה, כמו גם לאופן בו צריך האדם לנהוג כלפי העולם הלא אנושי.

ניתן ללמוד שהיחס לטבע בקרב החברה הערבית בישראל היה קשור קשר הדוק לאורח החיים הכפרי ולעיסוק החקלאי שאפיין אותה עד לפני עשורים בודדים, שינוי אורח החיים הזה כתוצאה מתהליכים פוליטיים לאומיים, בצירוף צעדים שננקטו במישרין או בעקיפין כנגד האוכלוסייה הערבית בישראל (כגון: הפקעת קרקעות, הגבלת שטחי הישובים, הקצאה בלתי שוויונית של משאבים ועוד), ייתכן שהביאו לאובדן תחושת הקרבה לאדמה ולניכור של אוכלוסייה זו מהטבע, מהסביבה ומהתנועה הסביבתית הכללית הפועלת בארץ.

במציאות הישראלית, תחושת השייכות למקום, האישית והקולקטיבית מהווה מרכיב חשוב ומהותי בעיצוב היחס לטבע ולסביבה. באופן כללי מאז הקמתה של מדינת ישראל חוו שתי האוכלוסיות, בהקשר זה תהליכים מנוגדים שהתרחשו פחות או יותר במקביל: מחד, חיזוק הדרגתי של תחושת השייכות למקום, בקרב החברה היהודית ומאידך התערערותה של תחושה זו בקרב האוכלוסייה הערבית. בחברה הערבית הקשר החזק לאדמה והזיקה הישירה לטבע התחלפו באופן טרגי למדי, בתחושת ריחוק וניכור מהסביבה בכלל ומהסביבה הטבעית בפרט.

ההבדלים המובהקים בין האוכלוסייה היהודית הנבדקת לבין האוכלוסייה הערבית ישראלית הנבדקת במחקרה של גכט באו לידי ביטוי במחקר הן בדפוסי הנטייה הערכית ביחס לטבע והן בשיעור התמיכה בכלי מדיניות לשימור הטבע, אינם נעוצים בשוני בין הדתות והמסורת אלא בתהליכים שונים שהתרחשו בעשורים האחרונים, יחסה של האוכלוסייה הערבית לטבע בהווה מושפע בעיקר מתהליכים פוליטיים בעוד שיחסה של האוכלוסייה היהודית בהווה מושפע מתהליכים סביבתיים מקומיים וגלובליים.

על פי ששון ורייש (2005) ההחלטה לבחור, לשמר, למיין פרטי נוף ולהגדירם כנכסי נוף תרבות ומורשת נובעת ממניעים שונים. המניעים הם שילוב בין החוויה תרבותית לבין התפקיד הייצוגי שנבחר לנופים אלה:

- **חיזוק של זהות קהילתית או חיפוש דרכים לחזקה** - נופי תרבות ממלאים תפקיד של הנצחה . כלומר חלה הסכמה רחבה לגבי משמעותם והקשר ביחס להיסטוריה , למורשת ולתרבות (לאירועים ההיסטוריים, לדמויות, לאורחות חיים, לטכנולוגיות, לתפיסות חברתיות ועוד)
 - **שימור נופי תרבות לצורכי פיתוח כלכלי** - ערכם העיצובי-תרבותי הוא גם משאב כלכלי וניתן לנצל לשיווק התפקודים המתקיימים במרחב הנופי . הכוונה בין השאר לפנאי , בילוי ונופש אך גם למרכיבים כלכליים נוספים כמו מרכזי תעשייה קלה , פארק תעשייה עתירת ידע בתוך מכ לול נופי, מרכז תרבות וחינוך או מרכז שלטוני.
 - **שימור ממניעים פוליטיים** - נופי תרבות ומורשת משמשים לקידום כוח ואינטרסים של קבוצה מסוימת בהווה.
- נוסף על כך , בפרק קשיים ומגבלות בהגדרת נופי תרבות בישראל , מתייחס המאמר לרב תרבותיות . היחס לנוף בישראל , קשור גם לתהליך ה בניית זהות מקומית ולאומית . במעבר המתרחש בישראל בין חברה , שתפסה את עצמה כחברה מונוקולית לחברה , המעמידה את התפיסה הרב תרבותית כערך , עלול להיווצר קושי בבחירת נופים , המשקפים את ערכי התרבות של מרכיבי החברה והמדינה . קושי הכרוך בקונפליקט בין טיפוח נופי התרבות המי יצגים את הנרטיב היהודי -ציוני לבין נופי תרבות או מרכיבים בנוף התרבותי המתייחסים למורשת התרבותית של המיעוטים בישראל ושל הנצרות, שאינה הדת של מרבית התושבים.

ההיבט המערכתי

- על פי בארי (1999) ללא ניידות בין יישובית , גידול האוכלוסייה נקלט כולו בתוך היישובים עצמם . החברה הערבית הופכת מחברה מסורתית לחברה סמי- הישגית מתעיירת . לתהליך זה השפעה מכרעת על נצילות וזמינות הקרקע ביישובים . תפיסת הקרקע אשר מאז 48' נתפסה ככנס המבטא מעמד אשר אינו סחיר , הפכה לתפיסה כלכלית המאפשרת לבטא את נדירות המשאב וחשיבותו להמשכיות המשפחתית . הפיתוח מושפע מהשאיפה החברתית לשמור על רצף בין העבר לעתיד באמצעות שמירת קרקע לדורות הבאים ומותאם לצורכי המשפחה . הגידול בביקוש (מהסיבות שפורטו קודם) לעומת צמצום ההיצע מעלה את חשיבות הקרקע . עקב הפקעות במשך השנים וחלוקה ליורשים הרזרבות הקרקעיות התדלדלו וכתוצאה מכ ך נאלצו התושבים לנצל כל פיסת קרקע זמינה . הדבר מביא לשמירת המבנה החברתי-מסורתי אשר קושר את הפרט למקום מגוריו הראשוני באמצעות שותפות על רכוש וקרקע . כל היישובים צומחים בקצב דומה כתוצאה מריבוי טבעי מקומי וכתוצאה מכך מתפתחת זהות יישובית חזקה והתבדלות מתושבי כפר ים אחרים . התהליך המתבקש הוא המשך רצונו של כל תושב ביישוב בו נולד וגדל ללא מוכנות לעבור לגור ביישוב אחר עם מוכנות נמוכה מאד מאידך לאפשר לאנשים מיישובים אחרים להיקלט בתחומי יישובו . מצב זה מגדיל את הלחץ מצד אחד על הקרקעות הפרטיות בעיקר סביב היישוב שהופכים להיות מושא לבקשות הולכות וגוברות להרחבת גבולות שיפוט וגבולות תכניות המתאר כשמצד שני הנכונות לשיתוף פעולה או איחוד בין יישובים ערביים נתקל בהתנגדות עזה עקב הרצון להתייחד .

ההיבט הקרקעי

גביזון וגריידי¹ מצאו כי בעוד שבאחוז הקרקע לחקלאות במועצות המקומיות לא קיימים הבדלים ניכרים (להוציא בקרב הבדואים שם הוא גבוה יחסית והדרוזים שם הוא נמוך יחסית), הרי שבערים קיימים הבדלים דרמטיים: במגזר הלא יהודי אחוז הקרקע לחקלאות בערים גבוה יותר מאשר במועצות המקומיות. הדבר מראה שהערים הערביות והבדואיות הן חקלאיות באופיין, אף יותר מהמועצות המקומיות. בעוד שבעיר היהודית אחוז הקרקע לחקלאות נמוך מאד (פחות מ-14%) הוא גבוה מאד בערים לא יהודיות: כ-39% בערים ערביות וכ-51% בערים בדואיות.

ערך הקרקע החקלאית ביישובים הערבים נקבע עד שנות השבעים על פי מרחק הקרקע מהיישוב, איכות האדמה, הטופוגרפיה שלה (הררית, סלעית או מישורית), סוג הגידולים המתאימים וסוג ההשקיה הנדרשת עבורה (שלחין או בעל).

בשנות השישים, ע"פ הראיונות, פשטה תופעת של מכירת הקרקע החקלאית במחירים נמוכים בעקבות הפעלת שכנוע או איומים מצד המתווכים, אשר פעלו בשליחות הקרן קיימת, חברת הימנותא ומינהל מקרקעי ישראל.

בשנות השבעים החלה תקופת המודרניזציה בכפרים הערבים, הצעירים יצאו בצורה מאסיבית לעבודה במטרה להרוויח יותר והתחילו לחלום על הבית הרחב והיפה במקום החדר הצנוע והרכב המהיר במקום החומר. אלו שנשארו בכפרים הושפעו ורצו גם הם להתחרות עם האחרים והתחילו למכור את הקרקע החקלאית במטרה לקנות רכב או סלון או טלוויזיה עד כדי כך ש מספרים בסחינין שאחד האנשים מכר חלקה של 50 דונם על מנת לעלות לרגל למכה.

כתהליך המשך לתהליך המודרניזציה הפכו הקרקעות החקלאיות הסמוכות לכפרים לאזורי בניית מגורים מבוקשות דבר שהשביח את ערך הקרקע החקלאית וגרם לעלייה משמעותית במחירי הקרקעות החקלאיות. בנוסף לכך, התפתחו לאורך צירי הכבישים העירוניים מרכזי מסחר, מוסכים ותחנות דלק, מסעדות ואולמות שמחה, סככות למכירת ירקות ופירות ועוד שהשביחו גם הם את מחירי הקרקעות החקלאיות.

עליית מחירי הקרקעות החקלאיות הקרובות לכבישים וליישובים גרמה לבעלי קרקע הרחוקה יותר שנזקקו לכספים לבצע עסקאות חילופין עם המנהל כאשר כל דונם לבניה הוחלף ב- 20-30 דונם קרקע חקלאית רחוקה.

מדיניות משרד פנים ומינהל מקרקעי ישראל "לחנוק" את הכפרים הערבים והביקוש הגדל לקרקעות לבניה הובילו לעליית גדולה של מחירי הקרקע שהמרוויח העיקרי מן כך היה מינהל מקרקעי ישראל השולט בהרבה קרקעות בתוך הכפרים.

כל הסיבות לעיל הובילו להכפלת מחירי הקרקעות בעשרים השנים האחרונות. דונם קרקע חקלאית קרוב לקו הכחול של סח'נין הנמצא על ציר כביש 805 נמכר לדוגמה בשנות השמונים ב-\$20,000

¹ גביזון, אסנת גריידי שורץ, חומר רקע לדיון בסוגיית ההסדרה החוקתית של נושאי מקרקעין והתיישבות, אתר ועדת חוקה ומשפט

וכיום הוא עולה \$120,000, דונם קרקע לבניה למכירה שנמכר בעבר ב סביבות \$40,000 נמכר היום ביותר מ-\$200,000.

ערך הקרקע החקלאית כיום נקבע על ידי : קירבת הקרקע לקו הכחול של היישוב ; הקירבה לציר כביש אזורי ראשי ; קיומן של תכניות מתאר ארציות שחלות על השטח ; כיוון פיתוח היישוב וקצב התפתחותו ; קירבת הקרקע ליישוב יהודי או לחילופין לאזור מסחרי.

על כן, הכפר הערבי התפתח בבנייה על קרקע חקלאית בשלוש דרכים עיקריות :

1. על ידי הרחבת תכנית המתאר של היישובים באמצעות תכניות מפורטות שהוכנו על-ידי המועצה או הועדה, שלא התייחסו לצרכים העתידיים בשטחים ציבוריים ופתוחים מלבד תכנון מגורים וכבישים ובכך היוו כישלון תכנוני.
2. ניצול תכנית מתאר מחוזית ג 6540/ המאפשרת הקמת מבנים חקלאיים בשטחים חקלאיים . בעלי קרקעות הוציאו היתרי בניה מכוח תכנית זו למחסנים או סככות חקלאיות שבהדרגה וללא אישור הפכו להיות מוסכים , תחנות דלק, אולמי חתונות ומסעדות , בתי מגורים , מפעלי שיש, מרכזים מסחריים ואפילו בריכות שחיה.
3. בניה בלתי חוקית במרחק של עשרות ועד מאות מטרים מהקו הכחול של תכנית המתאר וברוב המקרים במרחב התכנון של היישוב על ידי "חלוצים" שקבעו עובדות בשטח, ונעזרו בתמיכת ראש הרשות, התושבים, מפלגות וחברי כנסת, אשר הפעילו לחצים לא לבצע הריסות . ברוב המקרים מוסדות התכנון התקפלו ולא ביצעו את ההריסות ובמקום זאת התחילו לחפש פתרון תכנוני חוקי, ליצירת לגאליזציה בדיעבד, דרך הרחבת תכנית המתאר, וכללה את המבנים הלא חוקיים. בשיטה הזאת סח'נין למשל הצליחה להרחיב את תכנית המתאר על קרקע חקלאית פרטית בשטח של 1,500 דונם. מקרה אופייני והכי בולט הוא זה של עלי זבידאת - מסח'נין אשר הקרקע החקלאית שלו נמצאת במרחק אפס מתכנית המתאר של סח'נין ובתחום שיפוט מועצה אזורית משגב. הוא בנה בית ללא היתר, הפעיל לחצים פוליטיים וציבוריים כנגד הריסת ביתו, כך שמועצה אזורית משגב העדיפה להעביר את חלקתו לתחום שיפוט עיריית סח'נין ולהגיש תכנית מפורטת לשינוי ייעוד הקרקע מחקלאי למגורים . בזה המועצה האזורית משגב חסכה לעצמה כאבי ראש ואולי התנגשות ומהומות מיותרות עם הציבור הערבי.

ניתן לומר על פי מחקר זה כי אירועי אוקטובר 2000 מגשרים על פני הבדלי גישה וציפיות בין דוריים, תוך יצירת מכנה משותף טריטוריאלי המחזק את הקשר לאדמה ולעיבודה בקרב סבים אבות ובנים בעבורם מהווה אדמה זו את הביטחון האלמנטארי של אדם היושב בטח בביתו על אדמתו.

ההיבט הנופי

מסמך המדיניות והכלים לשמירת השטחים הפתוחים שפורסם לאחרונה (סביבותכנון וחובריו 2003) רואה בשטחים החקלאיים מרכיב מרכזי במכלול השטחים הפתוחים ומציע כלים לשמירתם . לפיו ניתן כבר היום להגדיר שטחים ומרכיבים בנוף החקלאי כראויים לשימור ולהטמיעם ככא לה ברמות הסטוטוטוריות האזוריות והארציות . חלק מהשטחים ומרכיביהם עשויים להתאים לשימור גם ברמה האוניברסאלית כאתרי מורשת עולמית של אונסק"ו. אתרי המורשת העולמית של אונסק"ו

כוללים מערכות גידולי שדה, כרמים, מכלולים של נופים חקלאים, יישובים חקלאים, מערכות מים והשקיה וארכיטקטורה חקלאית.

על מנת לקבע ולקדם את מעמדם השימורי של נופי החקלאות בישראל יש להגדירם, לסווגם ולמפות את פרישתם המרחבית.

לחקלאות הערבית תפקיד מרכזי כחלק מנוף הארץ ודימויה. בשנים האחרונות נערכו מספר מחקרים שעניינם נופי תרבות, הגדרתם ודרכים להערכתם. תרומתו העיקרית של המחקר שטרן ורבינוביץ היא קביעת הגדרות למרכיבי נוף התרבות החקלאית ויצירת שיטת סיווג תכנית ומרחבית הכוללת הגדרה זיהוי ותיעוד לצורך הערכה ניטור ושימור של נופים אלו. בין השאר מתייחס המחקר לעבודה של הר גיל (2002) בנושא "נופי מורשת" שהתייחסה למרבית הנופים הפתוחים והחקלאיים של הארץ. הגדרה של נופי מורשת היא תמונת הנוף הנחרתת בתודעה האישית כמאפיינת חבל ארץ מסוים המתקשרת אסוציאטיבית עם שם האזור וסיפורו ההיסטורי כחלק מהמורשת התרבותית האישית של כל אדם.

נוף מורשת מוגדר כתרומת הנוף הפתוח למכלול הערכים התרבותיים המאפיינים חברה אנושית דרך הראיה האישית של כל אחד מפרטיה. אחד מטיפוסי נוף המורשת של הארץ הוא על פי עבודה זו: נופי החקלאות המסורתית החקלאות הערבית, הכוללת את מטעי הזיתים, נופי הטרסות, השומרות באזורים ההרריים, השתלבות הכפרים הבנויים בתוך נוף הפתוח, ביחד עם ציורי הנוסעים הנוצרים לארץ הקודש.

קפלן ליסובסקי ואמדור (2001) מתייחסים ספציפית לנופים חקלאיים בארץ ולאיכותם החזותית. על פי המחקר הנופים החקלאיים של הכפר הערבי הם בעלי מירקם ספונטאני ואורגאני. בהתאם לכך הם מוגדרים כ"נוף ורנקולרי": נוף תרבותי שהתפתח ללא תערבות ישירה מצד אנשי מקצוע. נופים אלה מתפתחים באופן בלתי מכוון ומייצגים שכבות רבות של היסטוריה ופעילות תרבותית. נוף זה מתחלק לשני סוגים: נוף משאר - שתהליכי ההתפתחות שלו נסתיימו ונוף מתמשך שהוא נוף השומר על תפקיד חברתי פעיל בחברה העכשווית הקשור לדרך חיים מסורתית. נוף כזה ממשיך להתפתח תוך שמירה על עדות היסטורית ותרבותית. תוצר נוסף של עבודה זו היא מפת יחידות הנוף החקלאי של ישראל. המרכיבים השונים של הנוף שימשו ליצירת הכללה מרחבית, כך שנופי התרבות החקלאית יימצאו בכל או בחלק מיחידות הנוף החקלאי השונות.

נופי החקלאות הערבית הם תוצאה של צורך כלכלי, ניהולי ודתי שהתפתחו לצורתם הנוכחית כתגובה לסביבתם הטבעית. הם משקפים תהליך של התפתחות עיתית בצורתם ובמרכיביהם. נופים אלה הם עדות פיסית-מרחבית, המייצגת את ההיסטוריה של המקום ותורמת ליצירת תחושת שייכות וזהות מקומית. הם התפתחו מתוך פעולות גומלין בין הטבע ובני האדם ומהווים דוגמה ייצוגית של נופי המולדת כמו גם מקום פוטנציאלי לפעילות פנאי, תיירות ונופש.

הנוף החקלאי הערבי מתבסס על תעסוקות מסורתיות ואורח חיים מסורת הוא בעל מגוון רחב של מאפיינים מקומיים ושומר את "רוח המקום". זהו נוף העובר שינוי מחזורי בהתאם לעונות השנה ולתקופה ההיסטורית ומהווה פסיפס רחב של האלמנטים המרכיבים אותו חומריים ורוחניים הנמצאים בקשר הדדי הדוק. הוא מהווה מערכת אקולוגית ייחודית שנוצרה מהתערבות האדם במערכת הטבעית.

לתרבות החקלאית הערבית רובד רוחני. רובד זה כולל את הידע הקשור לשיטות עיבוד מסורתיות,

לפעולות משלימות לחקלאות, לשיטות הייצור של משאבים טבעיים ולסוגי חקלאות בת קיימא מסורתיים. הפעילות המשלימה לחקלאות זו כוללת מלאכות יד ותעשיות משפחתיות, המבוססות על משאבי טבע מקומיים ועל מסורת תרבותית ארוכת שנים.

זהו פסי פס מרחבי של אלמנטים טבעיים וסימני פעילות אנושית ובו בזמן פסיפס של מרכיבי נוף שנוצרו בתקופות היסטוריות שונות לרבות הפיתוח העכשווי. הוא מהווה עדות חיה ומתפתחת, המציגה התייחסות מגוונת ומשתנה של בני האדם לסביבתם הטבעית, לאדמה ולחברה.

מחקר זה מציע לראשונה הגדרה למושג של "נוף תרבות חקלאית" העושה שימוש במושג של נכסי תרבות חקלאית בין אם גשמיים ובין אם אסוציאטיביים. המקבצים של נכסי התרבות החקלאית בהרכבים שונים מהווים את נופי התרבות החקלאית. לצורך מיפויים הוגדרה טיפולוגיה תפקודית ומרחבית הקובעת את מרכיבי נוף ואופי גבולותיהם.

בעבודות שונות שנעשו במסגרת תכניות אב ליישובים הערבים, למשל בתכנית אב ליישוב מוקיבלה, ולצנדלה¹ במסגרת ניתוח המצב הקיים יש אפיון של הנוף החקלאי הערבי כלהלן (תוך וסרגוסי, 1998): בוסתן משפחתי מסורתי - בדרך כלל מוקף חומה; חקלאות-בעל במישורים הפתוחים; ומטעי זיתים.

בעבודה תכנית אב לרכס יודפת הררית (עדן בר, אבי מוסרי, חנה לבנה, 2002) יש אפיון של נופי החקלאות בחלוקה ליחידות נוף: החלוקה כוללת התייחסות לזיהוי ותיעוד מרכיבי הנוף השונים של הרכס במטרה לקבוע את ערכותם:

- מטע זיתים עתיק - עצים רחבי נוף בעלי גזעים גדולים ומפוסלים.
- מטע זיתים צעיר
- איים של בתה טרשית בלב מטע זיתים
- מטע זיתים המהווה "אי בתוך חורש טבעי
- זיתים נטועים בטרסות.
- מטע של זיתים ושקדים משולב בחרש טבעי של אלון, אלה קטלב - פסיפס.

ההיבט התיירותי

המשבר בענף החקלאות הישראלי עודד משקים רבים לפתוח את שעריהם לציבור הרחב ובכך להרוויח פעמיים: מצד אחד זו הזדמנות לחשוף את החקלאות בפני המבקרים ומצד שני זו דרך לפתח אפיק כלכלי נוסף. חליבת פרות, טעימת אצות וקטיפת תפוזים סינייים הם רק דוגמא קטנה לעולם הרחב שמציעה התיירות החקלאית בארץ, שמעמידה בפני המטיילים אפשרויות ואטר קציות מגוונות. למי שתוהה, לא מדובר בהמצאה ישראלית. התיירות החקלאית היא מושג בינלאומי המקוטלג תחת קטגוריית החקלאות האקולוגית.

צמצום מספר העוסקים בחקלאות הביא את משרד החקלאות והכפר להכרה באשר לאחריותו

¹ צוות תכנית האב בראשות איריס ענבר

למגזר הכפרי כולו, כולל תעסוקות לא חקלאיות. העיסוק הלא-חקלאי, שנמצא מתאים למגזר הכפרי, הוא התיירות החקלאית/כפרית (הורנשטיין, 2006).

התיירות החקלאית מוגדרת כביקור או סיור במשקים חקלאיים - צפייה בענפים ובפעילויות שגרתיות; ביקור התנסות בפעילות חקלאית, לרבות קטיפת עצמי, עיבוד תוצרת וכד'; צפייה בתצוגה חקלאית סטטית או דינאמית המיועדת במיוחד למבקרים. בעקבות חשיבות הנושא לפיתוח המרחב הכפרי ולשימורו, הוגדרו במשרד מטרות, יעדים והקצאת משאבים, כלהלן:

א. הגדלת הפעילות הכלכלית במרחב הכפרי באמצעות שילוב התיירות באמצעי הייצור הקיימים, לשם הגדלת ההכנסה והתעסוקה של החקלאים, תוך שמירה על איכות החיים ואיכות הסביבה בכפר.

ב. מתן סיוע לחקלאים בהרחבת השוק (הגדלת ההכנסות והרווח), באמצעות שילוב מוצרי תיירות בענפי החקלאות, והגדלת הערך המוסף של המוצרים החקלאיים לשימושים נוספים של תעשייה ותיירות חקלאית.

ג. העלאת תדמית החקלאים והחקלאות בישראל.

ע"פ עמותת סיכוי (2006) החסמים המרכזיים של האוכלוסייה בתחום התיירות הם:

- עסקי תיירות קטנים מתקשים לעמוד בהשקעה הראשונית הנדרשת להקמת עסק תיירותי.
- קשיי השתתפות של רשויות מקומיות ערביות במאצ'ינג בכל הקשור בהקמה, פיתוח ותחזוקה של אתרי תיירות.
- מיעוט יישובים ערבים הנכללים במסגרת חוק עידוד השקעות הון למטרות תיירות ותיירות חקלאית.

בפוטנציאל של היישובים הערביים מוזכר בין השאר: תיירות נישא כגון: תיירות מרפא, צמחי תבלין; תיירות חקלאית: מסיק וכו' בשיתוף עם משרד החקלאות; תיירות כפרית - צימרים; ומסחר תיירותי.

בפועל חלקה של האוכלוסייה הערבית בתיירות בכלל ובתיירות החקלאית בכלל היא מזערית. בתחום החקלאות הכפרית לדוגמה ב-1999 מספר החדרים לאירוח כפרי בישראל הגיע לכדי 6,000 חדרים. מתוכם בקיבוצים 4,015 ואילו של אזרחים ערביים מגיע לכדי 98 חדרים בלבד. משרד התיירות מתמקד בהיבט העסקי של הענף ומטפל בעמותות התיירות הנתמכות ע"י מועצות אזוריות, או בפניות של המרכזים לטיפוח יזמות, שבדרך כלל אינן כוללות כל ייצוג ערבי.

ההיבט הכלכלי

המגמות המתרחשות כיום ביישובים הערביים בצפון מתבטאות היטב במספר בתי האב המתבססים לפרנסתם על חקלאות, היורד היום בעראבה ובסחינין, ואף יותר מכפרים ערביים אחרים, מאחר וחקלאות הבעל אינה רווחית דיה. בעוד שבשנת 1950 התקיימו רוב התושבים על חקלאות קיום דלה, ובשנת 1971 היוותה החקלאות עדיין חלק מפרנסתם של 45% מתושבי סחינין (ארנון ורביב 1980) הרי שכיום רוב המעבדים בעראבה ובסחינין אינם מופיעים בסטטיסטיקה החקלאית כיוון

שאינם עומדים בהגדרת "חקלאי" - הכנסת מינימום של 3,000 ₪ לשנה מהחקלאות. גודל אוכלוסיית החקלאים ביישובי הסקר עומד על כ-5% מהיקף האוכלוסייה.

משקים הערביים, כמשקים מסורתיים רגנרטיביים, הנם משקים משקים מורכבים, משמרים ומתחדשים הדורשים ידע אינטימי ומתוחכם על הקרקע. במשק כזה גדלים עשרות זנים מכל מיני הירק לצד מינים רבים של הצמחייה המקומית, שלכל אחד מהם דרושים תנאים שונים במקצת מבחינת קרקע, מים, אור וחום. דפוס זה דורש אמנם עבודת כפיים רבה ומאומצת של עובדים מומחים ומיומנים, אך מניב צמחים שונים הפועלים בהרמוניה גבוהה, המשלבת מינים רבים ובעלי חיים באותו משק. ע"פ אטינגר (2002) מחקרים השוואתיים מראים שהמשק הרגנרטיבי יצרני יותר ממשק מתועש. אם בתוצר בודד יש יתרון לגידול המתועש שכן הוא אחיד בגובה, ובזמן ההבשלה, הרי שהגידול הרב זני מפיך מוצר ים רבם נוספים מאותה יחידה והסך הכולל לאותו השטח יצרני בהרבה. יחס זה נובע מכך שהמשק הקטן והמגוון יותר נעשה שימוש יעיל יותר במים ובקרקע וששיטות הגידול בו יעילות יותר: שילובי יבולים באותו השדה, שתילות רב פעמיות לאורך השנה כולה, ושילוב בעלי חיים וצמחייה. כך בהפיכת תשומות לתפוקות, אין ספק כי היעילות נמצאת במשק הרגנרטיבי הקטן: ככל שהאוכלוסייה גדלה והקרקעות החקלאיות לנפש ובכלל מצטמקות, שימור מבנה המשק הקטן הופך חיוני יותר.

ע"פ סדן (2004) האמצעים המנהליים המופעלים על ידי ועדות התכנון במדינה - המקומיות, המחוזיות והמועצה הארצית, מספיקים בקושי בתהליך של ריסון הפרבור וההתפתחות מוקדי נדל"ן מבוזרים על שטחים פתוחים. לרשויות התכנון והבנייה אין סמכות לנפק צווים מנהליים על מנת למנוע הפיכת הקרקע חקלאית לקרקע נטושה ומוזנחת. גם אילו ניתנה לרשויות סמכות זו, ספק רב אם היה בידן ל אכוף מדיניות של אי-נטישה. קרקע הקרויה "נטושה" היא לא רק קרקע מוזנחת מבחינת ההתפתחות הביולוגית-פיזית, אלא גם מוזנחת מהרבה בחינות אחרות. וזוהי, כפי הנראה, הצרה הגדולה ביותר בשטחים הפתוחים, לפחות במרכז הארץ. במרחב קיימים שטחים מוברים, בסדר גדול של 600-700 אלף דונם, והלחצים שהוזכרו קודם לכן, מגדילים את השטח הניטש מעיבוד משנה לשנה. ע"פ זליגמן ופורת¹ שטחי חקלאות אלה אינם מעובדים, חלקם בגלל חוסר ר ווחיות, חלקם בגלל ציפי יה להפשרה. חלקם שטחים מפוצלים באזור המרכז ובמועצות האזוריות השונות. בהעדר אפשרויות מעשיות של שיקום אקולוגי, שטחים מוזנחים אלה מהווים מפגע נופי חמור, מוקדים לשרפות פראיות למזבלות בלתי מתוכננות. לפי כך, יותר מהיקף הפיתוח ההכרחי, הגורם המאיים על שימור שטחי החקלאות, הנו הרווחיות הנמוכה של הפעילות החקלאית הנוכחית.

ע"פ פליישר, צור ושמש (2005) לנוף חקלאי יש למעשה ערך כלכלי; יש לו חשיבות בעיני האוכלוסייה, והציבור מוכן לשלם עבורו. קיים קונצנזוס די רחב בציבור שצריך להיות נוף חקלאי. האוכלוסייה לא מבחינה בין סוגי הנוף השונים ברמת פירוט גבוהה. קשה להבדיל בין מטע תפוחים לעומת מטע אגסים, אבל הצליחו להבדיל בין שבעה סוגי נוף חקלאי שונים. כאשר מדברים על נוף

¹ נעם זליגמן ויורם פורת, שטחי חקלאות כשטחים פתוחים, אתר השטחים הפתוחים בישראל

חקלאי אי אפשר לדבר על נוף הומוגני, יש סוגי נוף שונים ולהם יש ערכים שונים. רואים שנוף מעורב ונוף של מטעים הוא בעל ערך גבוה ביותר, ואילו נוף החממות הוא בעל הערך הנמוך ביותר.

ההיבט הסביבתי-אקולוגי

התרומות הגדולות של החקלאות, מעבר לשמירה על השטחים הפתוחים, היא במתן שירותים שונים. מדובר במערכות היוצרות את הסביבה תומכת החיים בכדור הארץ. שירותים אלה כוללים בין השאר: טיהור אוויר, טיהור מים, הקלה על שיטפונות ובצורת, מיתון אירועים קיצוניים של מזג האוויר, פירוק של חומרי פסולת וחומרים מזיקים, האבקה של גידולים חקלאיים וצמחי בר, בקרה על מזיקים פוטנציאליים לגידולים חקלאיים, הפצה של זרעים, שמירה על המגוון הביולוגי המשמש מקור לחקלאות, לרפואה ולתעשייה וייצוב חלקי של האקלים (אטינגר, 2002).

מנגד החקלאות היא גם מקור לא קטן ליצירת מטרדים סביבתיים והן נכונות לחקלאים בכלל ומתבטאות ביתר שאת גם ביישובים הערביים. בעיותיו של החקלאי הערבי הן חלק בלתי נפרד מבעיותיו של המגזר הערבי כולו והשתקפות אמיתית שלהן, הן מתחילות בכך שהחקלאות במגזר הערבי היא עסק פרטי ולא קבוצתי, המתבסס על קרקע בבעלות פרטית. הדבר קובע גם את סוג היבולים, אופן השיווק, התמודדות עם מחירי המים, וגם את האפשרות להכניס טכנולוגיות וסוגי יבולים חדשים. החקלאי הערבי מעבד קרקע פרטית ששטחה קטן. לא זו בלבד; הקרקע החקלאית במגזר הערבי הולכת וקטנה בגלל חלוקתה בין בני המשפחה מדור לדור. החקלאי הערבי הבודד מקבל אפוא חלקת קרקע קטנה שהיא יחידת ייצור קטנה, ולכן נפגמת יכולתו להשיג מחירים טובים לתוצרת החקלאית שלו מול יחידות ייצור ושיווק גדולות במגזר היהודי, כלומר קיבוצים או מושבים.

הבעלות הפרטית על חלקה קטנה היא מכשול בפני כל ניסיון להתמודד מול החקלאות הקבוצתית והמאורגנת במגזר היהודי, גם בנושא של טכנולוגיות חקלאיות חדשות שעוזרות להגדלת היבולים ושיפור איכותם. עובדה זו מעידה כי במגזר הערבי מימדי הזיהום הסביבתי מהפעילות החקלאית הם קטנים לעומת החקלאות במגזר היהודי המפותחת.

אך למרות היות החקלאות הערבית חקלאות פרטית, המייצרת מוצרי צריכה בסיסיים לחיי היומיום, עלולה גם היא לגרום לזיהום סביבתי, זיהום המים וכלל המפגעים העלולים להיגרם כתוצאה מהפעילות החקלאית בכלל בארץ. מהנזקים הנגרמים לסביבה מהפעילות החקלאית:

השימוש בחומרי הדברה - חומרי הדברה הם חלק בלתי נפרד היום מהפעילות החקלאית הערבית. עם זאת, חומרים אלו הם חומרים מסוכנים, וחשוב להישמר מפניהם ככל האפשר. הריסוס של חומרי הדברה מהקרקע עלול לגרום למפגעים. המפגעים קשורים בעצם לתהליך הריסוס (רחף של חומרים אל אזורים רגישים), בתהליך שטיפת המרססים (שפיכת התשטיפים על הקרקע בלי הקפדה על נוהל תקין) ותהליך סילוק הפסולת (אריזות ריקות).

את מתקני הריסוס ומתקני הפיזור של תכשירי הדברה שוטפים משאריות של תכשירי הדברה, והשטיפה יוצרת תשטיפ. גם מפעולות חיטוי ושימור של זרעים, פקעות ותוצרת חקלאית נוצרים תשטיפים. התשטיפים מכילים שאריות של תכשירים, וכששופכים אותם על הקרקע הם מזהמים את הקרקע, את מי התהום ואת הסביבה באופן מצטבר, ישיר ועקיף.

הנזקים הנגרמים לסביבה בעקבות דישון - דישון יכול להשפיע לרעה על הסביבה בכמה אופנים : זיהום מי התהום ; רמת המליחות של הקרקע עולה , והיא נעשית רגישה יותר לסחיפה ; זיהום התוצרת החקלאית שנועדה למאכל ; זיהום האוויר ; זיהום הסטרטוספירה ופגיעה בשכבת האוזון . כאמור , עודפי הדשנים מצטברים בקרקע וחלקם עשוי להישטף ולהידחק לעומק הקרקע ולהגיע אל מי התהום . מהירות הדחיקה של עודפים אלו וקצב זיהום מי התהום תלויים בכמה גורמים , למשל : סוג הקרקע, סוג הדשן, מינונים וריכוזים של מינרלים במי קולחים .

החנקה (NO3) היא התרכובת שמהירות תנועתה בקרקע אל מי התהום היא הגבוהה ביותר . אחריה באים האשלגן (K2O) והזרחה (PO4) שהיא האיטית מביניהם . מעבר לרמות סף , עודפי הדשן הנשארים בקרקע גורמים לירידת פוריותה ול המלחתה, וכתוצאה מכך נגרם הרס למבנה הקרקע , והיא רגישה יותר לסחיפה .

עודפי דישון , בייחוד דישון חנקני , עלולים לזהם את התוצרת החקלאית שנועדה למאכל , בדומה לזיהום שחומרי ההדברה גורמים . השוק האירופי קבע תקנות שמגבילות את רמת הניטראטים המותרת בתוצרת זו , והמדינות המייצאות את התוצרת לאירופה חייבות לעמוד בתקנים אלו. הזיהום נגרם מכל מיני סיבות, למשל :

- חוסר ידע וחוסר יכולת לבקר את כמויות הדשן המדויקות הדרושות לכל גידול במשך התפתחותו.
- מחירם הנמוך של הדשנים יחסית למחירן של תשומות חקלאיות אחרות , ומתן עודף דשן "ליתר ביטחון".
- סילוק שפכים ופסולת חקלאית - זבל של לולים , רפתות, אווזיות, דירי חזירים וכדומה - אל השדות, ופיזורם באופן לא מושכל ולא מבוקר.
- בישראל משתמשים ביותר מ-100 אלף טונות של חומרי דישון בשנה מכל מיני סוגים . מידע כמותי מפורט על כך נאסף בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה . השקיה והזנה בכמויות שאינן תואמות את צורכי הצמחים (עודף ולעתים גם חוסר) עלול להסב נזקים לחקלאות ולמשאבי הסביבה - הקרקע, המים והאוויר.
- מנתונים של השירות ההידרולוגי נמצא , שכ-50% מבארות המים במדינה מזוהמות בכמות בלתי רצויה של חנקות (ניטראטים), שמקורן העיקרי הוא ממשק השקיה והזנה לקויים . מצב זה בולט במיוחד בגידולי חממות . בחממות המים העודפים מתנקזים מתחת לבית השורשים של הצמח , והם נושאים עמם את עודפי הדשנים .
- מדיניות נכונה של השקיה ודישון צריכה להיות מבוססת על צורכי הגידולים , על זמינות היסודות המזינים ועל יכולת הנשיאה של הקרקע.

שפכים ופסולת

- **עודפים ושאריות של תוצרת חקלאית** - החקלאים אינם עומדים תמיד במכסות הייצור שמציבים להם, ומייצרים מעל המכסות המותרות . כך נוצרים עודפים של תוצרת חקלאית שלא כדאי לשווק אותה כשהמחירים נמוכים . במצב כזה יש צורך להשמיד בכל שנה כמיליון טונות של פירות וירקות.

- הירקות והפירות האלה , אף על פי שהם חומר אורגאני האמור להתפרק , גורמים מטרדים לסביבה, למשל ערמות מצחינות עם זבובים בצדי דרכים ובוואדיות.
- **גזם של גידולים חקלאיים ושל גידולי נוי במגזר החקלאי** - גזם הוא שם כולל לענפים ועצים כרותים. וכן לשאריות של גידול צמחים שיצאו ממעגל הייצור החקלאי , כגון שאריות של צמחי עגבניות וחצילים. בהגדרה זו אפשר לכלול גם את פסולת הנוי של המגזר החקלאי.
- גזם חקלאי שאינו מטופל כראוי גורם מפגעים חמורים לסביבה - הוא מכער את הנוף, מקשה על מעבר בדרכים, מסייע בהעברת מחלות ומזיקים לגידול ים חקלאיים ולא חקלאיים (ומגביר את ההזדקקות לשימוש בחומרי הדברה), גורם ריח רע , תופס נפח גדול יחסית למשקלו , ויש בו סכנה אמיתית של שרפה.
- במקרים רבים חקלאים מסלקים גזם וענפים יבשים בדרך של שריפה , והיא מתפשטת לכדי דליקה אזורית. השרפה, לבד מגרימת ההרס בסביבתה, מזהמת את האוויר בחלקיקי פיח ובדו-תחמוצת הפחמן.
- **גידול בעלי חיים** - לגידול בעלי-חיים יש נפח ייצור גדול , והוא פרוס על פני שטחים נרחבים . לגידול בעלי-חיים במגזר החקלאי יש השפעה גדולה מאוד על איכות הסביבה.
- המפגעים הם קשים - זיהום מים וקרקע, ריח רע וזבובים, זיהום הנוף ופגיעה בערכי נוף, העברת מחלות וכיוצא בזה. עם זאת, המפגעים אינם כוללים כימיקלים מרוכזים המסוכנים לאדם (כגון חומרי הדברה ודשנים מסוימים), ולפסולת (שתן, פרש, לשלשת) יש פוטנציאל גדול לשימוש חוזר ולמחזור, ולכן טמונה בפסולת כדאיות כלכלית.
- הדרכים לפתרון קשורות בעיקר בתכנון מראש של מבני משק לגידול בעלי-חיים, השבה חקלאית של זבל ושפכים , הקמת מערכות למחזור נוזלים , הפניית כל הפגרים והפסדים למכונני עיבוד פסדים, למשרפות ולאתרי פסולת מאושרים.
- **השקיה המלחת קרקעות** - קיומה של חקלאות יעילה ורווחית מחייב אספקה סבירה ומיטבית של מים ויסודות מזינים לגידולים החקלאיים . המים מגיעים לגידול באמצעות הגשמים (חקלאות בעל) ובאמצעים מלאכותיים (חקלאות שלחין): השקיה במים שפירים, במים מלוחים ובמי קולחים (מי ביוב מטופלים . עם היסודות המזינים נמנים מינרלים ומתכות , וביניהם תרכובות חנקן, אשלגן, זרחן, ברזל, מגנזיום ועוד. יסודות מזינים אלו יכולים להגיע אל שורשי הגידולים מן הקיים בקרקע בזמן נתון , מתוספת פרש של בעלי-חיים (זיבול), מתוספת תרכובות סינתטיות המיוצרות במפעלים כימיים (דישון), וגם תוך כדי השקיית הגידולים במי קולחים.
- תהליך המלחת קרקעות לא מתרחש באזור גשום, משום שמי הגשמים לא מכילים מלחים, אלא באזור צחיח (מדברי) או צחיח למחצה (אקלים ערבות).
- באזורים של חקלאות שלחין שבהם יש השקיה ממושכת מנהרות או ממי תהום יכולה להיות בעיית המלחת קרקעות משום מי התהום מכילים כמות מסוימת של מלחים, בייחוד אם ניקוז השטח אינו טוב. תופעת המלחת הקרקעות ידועה.
- בעשרות השנים האחרונות החקלאות נעשתה יותר אינטנסיבית (ניצול מקסימאלי של השטח הקטן) והמלחת הקרקעות החריפה עד כדי כך שאזורים רבים אינם ראויים עוד לחקלאות

- **מראה הסביבה הכפרית** - כמו המגזר התעשייתי והמגזר העירוני , גם המגזר החקלאי עובר תמורות במשך השנים . תמורות אלו קשורות לשינויים כלכליים בישראל ובעולם , להתפתחויות מדעיות וטכנולוגיות, וכן לשינויים בסדרי העדיפות הלאומיים .

- התמורות ניכרות מאוד ביישובים הכפריים בכמה בחינות . בעשורים האחרונים הולכת ופוחתת החשיבות שניתנה לחקלאות , ואת מקומה תופסות פעילויות אחרות , כגון תעשייה זעירה , שירותים ותיירות . חקלאים נוהגים למסור את אדמותיהם לאחרים שיעבדו אותן תמורת חלק מהיבולים או תמורת תשלום . לעתים החקלאים מוכרים שכבות של אדמה פורייה . את האדמה כורים ומעבירים לאתרי בנייה . פינוי פסולת החקלאות (זבל מרפתות ומלולים) נעשה בחלקו בידי קבלנים .

לסיכום - פיתוח החקלאות המודרנית ביישובים הערבים בדומה לחקלאות בכלל הארץ והשימוש בדשנים כימיים וחומרי הדברה - גורמים לסכנת חלחול למי התהום והרעלתם וכן סכנה לפגיעה בשרשרת המזון. כמו כן , התוצאה מגידול השטח העירוני היא צמצום השטח הפתוח והקטנת החלחול של מי גשמים בשל ריבוי מטחי בטון ואספלט. זה בנוסף לחלחול דשנים כימיים וחומרי הדברה משדות חקלאיים .

פעילות חקלאית ידידותית לסביבה שומרת על משאבי הטבע בכלל , ועל איכות הסביבה החקלאית בפרט. בכך מובטח המשך קיומן של "ריאות ירוקות", בכל המדינה . מאידך, יישום לא זהיר ולא מושכל בתשומות חקלאיות , וטיפול לקוי בסוגי הפסולת והשפכים הנוצרים במהלך הפעילות החקלאית, מזהמים את הקרקע ומקורות המים ופוגמים במתאר הנוף הסביבתי .

החקלאות בבקעת בית נטופה - כמקרה בוחן

הצגת המקרה

בקעת בית נטופה (סהל אל-בטוף בערבית) שוכנת בגליל התחתון, דרומית לרכס יודפת הררית וצפונית להר תורעאן. שטח הבקעה הוא 70,000 דונם. הבקעה היא עמק הפנימי השני בגודלו בארץ, אחרי עמק יזרעאל. בבקעה עצמה אין יישובים, עקב אופייה הטובעני בחורף (ההצפות). היישובים נמצאים בשולי הבקעה, בתחתית המדרונות: כפר מנדא בקצה המערבי של הבקעה, רומאנה, עוזייר ובועינה-נג'ידאת בשולי הר תורעאן, בצד הדרומי.

נוף הבקעה מרשים וייחודי, לא נותר דוגמתו בארץ. הבקעה מוגדרת היטב על ידי רכסים גבוהים ותלולים מצפונה ומדרומה. קרקעיתה מפולסת, ואין בה מבנים או כבישים. כולה מעובדת בחלקות חקלאיות קטנות המסמלות את החקלאות המסורתית. בחורפים גשומים הבקעה מוצפת. מראה זה יחיד במינו בארץ.

החקלאים, תושבי עראבה וסח'נין, פועלים בשנים האחרונות למען תוכנית הניקוז וההשקיה של אדמותיהם, שמטרתה היא לשפר את רווחיות החקלאות בבקעה. רווחיות החקלאים נמוכה בגלל:

- מנהג הירושה המוסלמי, ע"פ הקוראן, המחלק את האדמה שווה בשווה בין כל הבנים, גורמת לפיצול קיצוני של קרקעות מחד וממשק גידולים מגוון מאידך. היורשים מקבלים מספר שדות קטנים ונפרדים שצורתם רצועות צרות וארוכות.

- שיטה זו מקשה על העיבוד ואיננה מאפשרת השקיה. לא ניתן לקיים בה חקלאות שלחין מודרנית מיכון ומחזור זרעים מתאים. החקלאות כיום היא לכן חקלאות בעל, ללא השקיה וכתוצאה מכך היבולים נמוכים יותר ומגוון הגידולים מוגבל. ומתחת לסף הדרוש לקיום.

- ניקוז העמק לקוי. יש תמיד הצפות בשנים הגשומות. החקלאים מאבדים עונה חקלאית שלמה. משרד החקלאות יזם תכנית שהוכנה עי חברת "פלגי מים" שעיקרה הוא ניקוז הבקעה אל שני מאגרים באמצעות תעלות ניקוז, שימוש במי האיגום להשקיה, השלמת הצריכה למים ממקורות אחרים, הקצאת מים לחקלאות שלחין ורה פרצלציה של אדמות הבקעה. הניקוז יאפשר עיבוד האדמות גם בחורף, ויפחית מאוד את ההסתברות להצפה. התכנית היא לתפוס את מי ההצפות החורפיות ולהשתמש בהם להשקיה בקיץ.

ביצוע תכנית ההשקיה והניקוז בשטח הבקעה יחייב הסכמה של החקלאים לחלוקה מחדש של החלקות הקטנות והפיכתם לחלקות גדולות. החלוקה החדשה תחייב יצירת מצב של מכירת או החכרת הקרקעות הקטנות לחקלאים הגדולים ובכך תגרום התכנית לעלייה אינטנסיבית בגידולים החקלאיים ועלייה במספר המועסקים בחקלאות באזור הבקעה. החקלאות בבקעה תהפוך מחקלאות פרטית לחקלאות אינטנסיבית קבוצתית.

הקונפליקט

תכנית הניקוז מחדדת את הקונפליקט המתרחש כיום בישראל ל בין שאיפת בעלי האדמות לשינוי ייעודי הקרקע לשימושים שרווח בצידם על בסיס **הנכס הפרטי** שבבעלותם, לבין הנוף והטבע המהווים "נוף תרבות" שהוא **נכס ציבורי**. מימוש תכנית הניקוז יגרור שינוי מרחיק לכת של תנאי בית הגידול עד כדי אובדן תשתיות סביבתיות לקיומם של מיני צומח, חי ונוף.

ע"פ שכטר, עזאיזה ושנהר (2004) הקונפליקט שיווצר הוא כדלקמן:

מצד אחד עומדים חקלאי הבקעה, השרויים במצוקה כלכלית. בנוסף לכל הנושאים המכרסמים באפשרות לפרנסה מחקלאות - תהליכי ירידת ערך החקלאות, שינויים בדפוסי הכשרה מקצועית והשכלה, חיפוש מקורות לשיפור רמות ההכנסה והחיים, קשיים בשוק העברה ומעבר הבעלות על מקרקע מידי הדור המבוגר לצעיר - חלקות הבקעה סובלות גם מהצפות חורף שמשמעותן שלא ניתן לעבד את השטחים חלק מהשנה, מחוסר הקצאות מים ומחוסר תשתית להשקיה - חוסר שגור ממבנה החלקות הקטנות והמפוצלות.

מצד שני מצב זה יוצר תמונת נוף ייחודית וערכית, האופיינית לאזורים חקלאיים פריפריאליים, המושתתים על משקים משפחתיים קטנים. זהו העמק הגדול היחיד בארץ המקיים עדיין חקלאות בעל, בחלקות קטנות ובמגוון גידולים גדול. תנאי אקלים, משקעים גיאולוגיה והידרולוגיה מי יצרים בבקעה שטחי הצפה עד כדי אגם עונתי בשנים גשומות במיוחד תוך יצירת תופעות של נדידת נברנים, חליפת ושהיית ציפורים בתחומי ההצפה וההרטבה, שמירת רטיבות הקרקע לתוך הקיץ, פסיפס של חלקות קטנות וגבולות לא מעובדים ביניהן משמר את בית הגידול הטבעי של עמק מוצף עונתית. ההצפה העונתית יחד עם דגם מטליות הקרקע מגוון הגידולים, המוביל הארצי ואגם אשכול מהווים בית גידול המשמר את תנאי הבסיס לקיומו של צומח טבעי, בחלקו נדיר ומוקד משיכה לבעלי חיים וכנף.

הפתרונות המוצעים

הפיתרון ע"פ שכטר ושות' (שם) טמון בהכרה בחשיבות האקולוגית והחברתית של החקלאות המסורתית ושימוש בערכיה הייחודיים, כתשתית לחקלאות אורגנית ולתיירות חקלאית ונכונות ציבורית לשלם עבור ערכים אלו.

המחקר בוחן אלטרנטיבות לשימור ערכי נוף תרבות וטבע ייחודיים לבקעה באמצעות תפיסה והפנמה מכסימלית של ערכם כמו צרים ציבוריים. השאלה היא כיצד ניתן להשתמש בער כים אלה כבמשאב, על מנת ליצור הכנסה שתישאר באזור, ובאיזו דרך ליצור זיקה בין ההכנסה מהנוף לבין "יוצרי הנוף" החקלאים בעלי הקרקעות.

המחקר מציע הצעה שעיקרה גישור בין אינטרסים פרטיים לציבוריים, ע"י פעולה משולבת של וועדה בין משרדית של משרדי הסביבה, התיירות והחקלאות, שתשמש כוועדת היגוי לצוות תכנון רב תחומי אשר יכין תוכנית אינטגרטיבית רחבת ראייה ויקדם אותה מתוך מהלכים של שיתוף הציבור בתכנון כולל ימי עיון סדנאות והשתלמויות לחקלאים, הכול במטרה לשמר את החקלאות המסורתית ואת ערכי הטבע והנוף כמנוף ליצירת הכנסה ורווחה לחקלאים בעלי האדמות בכיוון של חקלאות אורגנית ותיירות חקלאית.

טרביה ורוזנברג בהרצאתם דיווחו על הפעלת פרויקט ששם לו למטרה את קידום המטרות הבאות:

- פיתוח נושאים של חקלאות מסורתית וחקלאות אורגנית תוך שיתוף פעולה בין מגזרי במגמה לשמר נופי תרבות ומורשת בבקעת סחי'נין.

- העלאת המודעות לנושא של העלאת הרווחיות מחקלאות ע"י שילוב אלמנטים מסורתיים עם עיבוד חקלאי אקולוגי מתקדם בכיוון של פיתוח חקלאות אורגנית ותיירות אקולוגית.

דרך הפעולה שהוצעה הייתה:

- שילוב הפעילות עם אירועים שמתקיימים באזור כמו פסטיבל הזית.

- עריכת קורס וסדנא עם חומרים בשתי השפות.

- ניהול בתי בד בסטנדרט גבוה, לכיוון אורגאני, גידול בעלי חיים בשיטות אורגניות.

בהמשך לקורס נבנתה פרוגראמה שאמורה לענות על הצרכים של בניית פיילוט, שיהיה דגם למה ניתן לעשות בשטחים החקלאיים בבקעת סחי'נין שיהיה בו ערך מוסף לחקלאי ולסביבה. הפיילוט אמור להיות מוקם סביב מבנה האיגוד ויכלול גם בוסתן מסורתי.

התכנית שומרת על עקרונות פיתוח בר קיימא: שימוש בחומרים מקומיים, צמחיה מקומית, אנרגיה חלופית מחזור חומרים נגישות הסברים לכל האוכלוסיות גינות ירק קהילתית מקומות להתכנסות תרבותית ועוד.

מסקנות מקרה הבוחן

מקרה בית נטופה מציג למעשה את חלק מהמרכיבים העיקריים בהן אנו עוסקים במחקר זה. סיכום הקונפליקטים מציג למעשה כמה מרכזיים:

1. **פגיעה כלכלית** - פגיעה נוספת ביכולת ההתפרנסות של חקלאי הבקעה, הסובלים הן מחלקות קטנות וחסרות ערך כלכלי והן מפגיעה של הצפות הבקעה בתקופות החורף.

2. **אובדן "דמות האזור"** - נוף החלקות הקטנות מבטא את מסורת מקומית, תרבותית ואתנית. מעבר לחקלאות אינטנסיבית בחלקות גדולות ימחק את אופי הייחודי של בקעת בית נטופה.

3. **הכחדת מופע נופי ייחודי בארץ** - ההצפה החורפית של הבקעה היא תופעה נדירה בארץ והיעלמותה תצמצם את המגוון הנופי של האזור ושל הארץ.

4. **פגיעה במינים נדירים של צמחים ובעלי חיים** - הפגיעה תיגרם כתוצאה מצמצום תופעת ההצפות, החיונית למחזור החיים של צמחים ובעלי חיים מסוימים.

המצב כיום הוא התנגשות בין החקלאים בעלי הקרקע של בקעת סח'נין המעדיפים לצרכי מימוש הפוטנציאל הכלכלי המלא בעיניהם של קרקעותיהם ודוגלים לכן בתכנית הניקוז שהוצעה ע"י משרד החקלאות. לבין הגופים הירוקים והאינטרס הציבורי המעדיפים לשמר את הנוף הייחודי ולהציע פתרונות כלכליים אלטרנטיביים המשלבים אלמנטים תיירותיים, חקלאות אורגנית ומסורתית על מנת לשמר אזור ייחודי זה.

השאלון

מספר: _____ הישוב: _____ תאריך הראיון: _____
שם החקלאי: _____ שנת לידה: _____ השכלה: _____ שנים.
מספר החלקות שהוא מעבד: _____ שטח החלקות(בהתאמה): _____
הבעלות על החלקות (סמן בעיגול): רק של המרואיין/ הוריו/ אחים/ דודים/ אחר _____

1. כמה שנים אתה חקלאי?: _____
2. האם זה עיסוקך היחיד? _____
3. אם לא - במה אתה עוסק בנוסף? _____
4. מהו היקף הפעילות בחקלאות באחוזים מסך כל פעילותיך? _____
5. הגדר את ערך הקרקע שלך לפי הפרמטרים הבאים:
 - איכות האדמה - פורייה / טובה / סלעית
 - הטופוגרפיה - הררית / מישורית
6. האם חלקתך מעובדת **כן** / **לא** (מחק את המיותר)
7. אם כן, בחר את אחת מהאפשרויות הבאות?
 - בחלקה עובדים: אני / אשתי / הילדים / הורים / אחים / בני משפחה אחרים /
 - אני מעסיק פועלים: מהישוב / מחוץ ליישוב / פועלים זרים
 - החלקה היא חלק משטחי חקלאות המעובדים על ידי , ציין מי השותפים? _____ /
או עיני חקלאים אחרים. ציין עיני מי: _____
8. האם אתה עובד בעצמך בחלקות של אחרים: בתוך היישוב / ביישוב ערבי אחר / ביישוב יהודי
9. האם החלקה אותה מעבד הייתה חלק מחלקה גדולה יותר בדור הקודם?
 - 01. אם כן, למי היא השתייכה _____ מה היה גודלה? _____ דונם
 - היא קטנה בגלל מכירת חלקים ממנה **כן** / **לא** (מחק את המיותר)
 - היא קטנה עקב בניית מגורים לבני המשפחה **כן** / **לא** (מחק את המיותר)
 - היא קטנה בגלל בניית שימוש אחר **כן** / **לא** (מחק את המיותר) איזה: _____
 - אחר _____
11. האם בדור האחרון המשפחה שלך (הורים, אחים, בנים) מכרה חלקת אדמה? **כן** / **לא**

21. **אם כן,**

- באיזה שנה? _____
 - באיזה מחיר? _____
 - באיזה גודל _____ דונם,
 - בתוך המשפחה/ מחוץ למשפחה / מחוץ ליישוב
 - לאיזה צרכים: למגורים / לחקלאות / לתעשייה / אחר: _____
31. האם בדור האחרון המשפחה שלך (הורים, אחים, בנים) החליפה חלקת אדמה? **כן / לא**

41. **אם כן,**

- באיזה שנה? _____
 - בתמורה למה _____
 - באיזה גודל _____ דונם,
 - בתוך המשפחה/ מחוץ למשפחה / מחוץ ליישוב
 - לאיזה צרכים: למגורים / לחקלאות / לתעשייה / אחר: _____
51. האם קיימת בנייה על השטח החקלאי שלך? **כן / לא** (מחק את המיותר)

61. **אם כן,**

- למה הוא משמש: מגורים/ סככה חקלאית/ בית מלאכה / אחר: _____
- באיזה שנה הוא נבנה? _____
- האם על פי היתר בנייה **כן / לא** (מחק את המיותר)

71. מה המיקום של החלקות החקלאיות שלך ביחס לשטח המפותח בתכנית המתאר?

בתוך תכנית המתאר / מחוץ לתכנית וקרובות אליה / מחוץ לתכנית ורחוקות ממנה (סמן הנכון)

81. **אם כן,**

- האם הן מעובדות? **כן / לא** (מחק את המיותר)
- האם אתה רואה בהן רזרבות לבנייה עבור המשפחה בעתיד? **כן / לא** (מחק את המיותר)
- האם הן יעברו בירושה לבנייד? **כן / לא** (מחק את המיותר)
- מה שטח החלקה כיום _____ לכמה חלקות הן תחולקנה _____ והאם באופן שווה **כן / לא**
- במידה ולא תאושר בהן בנייה האם הן תמשכנה לשמש לחקלאות? **כן / לא** (מחק את המיותר)
- אם היית מוכר מה היה המחיר לדונם? _____ ש/דולר
- האם הוצע לך ע"י מוסדות המדינה להחליף קרקע זו בקרקע אחרת **כן / לא** (מחק את המיותר),
אם כן, איפה: _____ וע"י מי: _____
- אם לא בנייה למגורים ולא חקלאות למה היית רוצה ליעד את חלקתך אם הדבר היה תלוי בך?

91. מה הם הגידולים שגודלו בחלקה זו?

1. בעבר: _____

2. כיום: _____

02. האם יש גידולים שהיית רוצה לגדל אך הם נמנעים ממך ע"י משרד החקלאות?

12. אם אחת מהחלקות שלך לא מעובדות אנא ציין את הסיבות העיקריות לכך:

א. _____

ב. _____

ג. _____

22. האם אתה מגדל בעלי חיים?

- אם כן, ציין איזה וכמה ראשים מכל סוג: _____

- אם לא, האם גידלת בעבר?

- אם כן, ציין איזה וכמה ראשים מכל סוג: _____

- האם הוצע לך להיות חלק מהסדר תכנוני המוציא את אזורי גידול בעלי החיים אל מחוץ ליישוב? אם כן, לאן: _____

32. אם הפסקת לגדל בעלי חיים אנא ציין את הסיבות העיקריות לכך:

א. _____

ב. _____

ג. _____

42. האם אתה פועל במסגרת איזשהי עמותה חקלאית מקומית או אזורית / התארגנות של חקלאים אחרת/ קשור בצורה כזו או אחרת למכון מחקר בתחום החקלאות?

52. האם אתה מקבל הדרכה? כן / לא (מחק את המיותר)

62. אם כן,

- האם מדריכים של משרד החקלאות? / אחר: _____

- במה מתבטאת ההדרכה אותה אתה מקבל: _____

האם בדקת אפשרויות או שהוצע לך לאח ד את חלקתך עם חלקות אחרות ליצירת חלקה חקלאית גדולה יותר?

72. אם כן, פרט את פרטי ההצעה, מי המציע? מי השותפים הפוטנציאליים? לאיזה צורך האיחוד...

אם הוצע לך וסירבת אנא פרט את הסיבות לכך

א.

ב.

ג.

82. אם היה מוצע לך לאחד את חלקתך עם חלקות אחרות ליצירת חלקה חקלאית גדולה יותר ?
האם היית מסכים. אם כן ציין למה

א.

ב.

ג.

92. האם יש לך מכסות מים מאושרות על חלקתך? **כן/לא** (מחק את המיותר). ציין כמה: _____ מ"ק

03. אם לא, האם היו לך בעבר? **כן/לא** (מחק את המיותר). ציין כמה: _____ מ"ק

13. האם הגידולים שעל חלקתך הם גידולי בעל או שלחין.

23. האם אתה משתמש במים מושבים? כן/ לא,

33. אם כן,

- מה מקורם _____

- מה עלותם ביחס לעלות מים שפירים באחוזים _____

43. האם יש לך בחלקה חממות **כן** / **לא** (מחק את המיותר)

- אם כן,

- מתי הקמת אותן בפעם הראשונה

- מה אתה מגדל בהן: _____

53. האם קיבלת מימון או סיוע כספי לפיתוח חקלאות בחלקתך **כן** / **לא** (מחק את המיותר)

63. אם כן, ממי: _____

73. אם לא, האם ביקשת וסרבו לך? ציין ממי: _____

83. האם הנך משתמש במיכון טכנולוגי לצרכי חקלאות? אם כן, ציין איזה: _____

93. האם הכנסתך מחקלאות גבוהה מ-3,000 ₪ לחודש. **כן** / **לא** (מחק את המיותר)

04. למי אתה מוכר את הסחורה שלך?

1. באופן פרטי בשוק החופשי
 2. באופן מסודר דרך תנובה/משרד החקלאות
 3. באופן אחר: _____
14. האם משרד החקלאות פנה לסייע לך באחת מהצורות הבאות (סמן אחת או יותר)
- א. בהוספת מכסות מים
 - ב. בסיוע כספי ישיר / הלוואה
 - ג. בהדרכה חקלאית
 - ד. בחקלאות אינטנסיבית (חממות)
 - ה. בשינוי גידולים
 - ו. בפיתוח תיירות חקלאית
 - ז. בפיתוח דרכי גישה לשטחים החקלאיים
 - ח. בפיתוח רשת חשמל בשטחים החקלאיים
 - ט. בשיקום ופיתוח צנרת המים
 - י. ייעול ההשקיה
 - יא. מחזור מים
 - יב. הקצאת מי קולחין
 - יג. אחר? _____
24. האם המשרד לאיכות הסביבה, הרשות המקומית, אגד הערים לאיכות סביבה או גורם סביבתי אחר פנה אליך באחד הנושאים המוצגים להלן (סמן אחת או יותר):
- א. שימוש בחומרי הדברה
 - ב. דישון
 - ג. עודפים ושאריות של תוצרת חקלאית
 - ד. גזם של גידולים חקלאיים
 - ה. זיהום מים
 - ו. זיהום קרקע
 - ז. זיהום הנוף ופגיעה בערכי הנוף
 - ח. מחלות
 - ט. פסולת
 - י. שפכים
 - יא. בנייה בלתי חוקית
 - יב. חלחול מי גשמים
 - יג. ניקוז
 - יד. אימוץ טכנולוגיה חדשה
 - טו. מחקר
34. סמן כן או לא למידת הסכמתך עם העמדות המובעות להלן?

מספר	העמדה	מידת ההסכמה
1	לענף החקלאות תפקיד מאד חשוב בשמירת השטחים הפתוחים	מסכים / לא מסכים
2	אם היו מאפשרים לי הייתי מעדיף אזורי תעשייה ע"פ שטח חקלאי	מסכים / לא מסכים
3	הייתי שמח לו ילדיי ונכדיי היו חוזרים לעבד ולהתפרנס מחקלאות	מסכים / לא מסכים
4	החקלאות היא עדיין אלמנט מרכזי ומקשר במשפחה הערבית	מסכים / לא מסכים
5	על מנת להצליח בחקלאות חשוב שנמצא דרך לאחד חלקות קטנות	מסכים / לא מסכים
6	לא ניתן להצליח ללא תשתית מסחרית של בתי אריזה ואמצעי שיווק	מסכים / לא מסכים
7	אם הייתה ניתנת בידי הבחירה הייתי מפסיק מיד להיות חקלאי	מסכים / לא מסכים
8	אם היינו רוצים להצליח היינו צריכים להתחבר עם חקלאים יהודים	מסכים / לא מסכים
9	הגידול המועדף עליי ביחס לכל השאר הוא גידול ירקות	מסכים / לא מסכים
10	אם הייתה לי הזדמנות הייתי מוכן לעסוק בתיירות חקלאית	מסכים / לא מסכים
11	את גידול בעלי החיים חייבים להוציא מתוך היישוב החוצה	מסכים / לא מסכים
12	השטחים החקלאיים בישוב הערבי הם ללא תשתיות : דרכים, חשמל	מסכים / לא מסכים
13	אם לילדים שלי היו פתרונות מגורים לא הייתי בונה בשטח החקלאי	מסכים / לא מסכים

44. סמן את מידת החשיבות שאתה מייחס לעמדות המובעות להלן ?

מספר	העמדה	לא חשוב <-> חשוב
1	שימור הנוף החקלאי המיוחד ליישובים הערביים בישראל	1 2 3 4 5
2	חזרה של הכפר הערבי למקורותיו ולמסורת שלו סביב החקלאות	1 2 3 4 5
3	איחוד החלקות החקלאיות הקטנות לחלקות גדולות כלכליות	1 2 3 4 5
4	שימור הקרקעות הקרובות לאזור הבנוי כרזרבה לבנייה ופיתוח	1 2 3 4 5
5	אימוץ טכנולוגיות חדשות על מנת להניב הרבה יותר מהחקלאות	1 2 3 4 5
6	חיפוש אלטרנטיבות למגורים ולפיתוח שלא על חשבון החקלאות	1 2 3 4 5
7	שמירה על קרקע חקלאית ללא בניית סככות ומבנים אחרים	1 2 3 4 5
8	שימור רק של מרכיבים ייחודיים כמו : הזיתים, הטרסות ועוד	1 2 3 4 5
9	הגדלת הפעילות הכלכלית באמצעות תיירות חקלאית ומרפא	1 2 3 4 5
10	פיתוח מחדש של שטחים חקלאיים נטושים	1 2 3 4 5
11	חיפוש דרכים למניעת מטרדי סביבה בשטחים החקלאיים	1 2 3 4 5
12	הגדלת הפתרונות להשקיה למעבר מחקלאות בעל לחקלאות שלחין	1 2 3 4 5
13	שמירה על הקרקעות הפוריות בכל מחיר	1 2 3 4 5

סקירת יישובי המחקר

ההיבטים השונים אותם סקרנו , רובם ככולם , מוטמעים בקרקע החקלאית באזור המחקר . מיקום שטחי החקלאות הנחקרים : סביב ליישובים עירוניים , לצידי הדרכים המובילות אל שמורות טבע לאומיות, בסמוך למטרופולין חיפה ובאזור היסטורי ומורשתי אשר מכיל מגוון ערכים מורשתיים , היסטוריים וארכיאולוגיים, מדגישה את ערכי השטח עבור תושבי הסביבה והארץ . למרות ההתקדמות הטכנולוגית אופי החקלאות עדיין אינו אינטנסיבי ומאפשר למיני צומח וחי נדירים להתקיים בסמיכות לאזורים המעובדים . בבקעת בית נטופה , למשל, החקלאות מאופיינת כחקלאות בעל מסורתית אקסטנסיבית, המהווה בית גידול עשיר לציפורים , בעלי חיים ולצמחים נדירים . אופי השימוש הנ"ל מחזק את ערכו האקולוגי-סביבתי של השטח (אדר, 2000).

סח'נין - סח'נין היא עיר בלב הגליל המרכזי המערבי, במחוז הצפון בישראל. שטח השיפוט שלה הוא 9,700 דונם. היא הוכרזה כעיר בשנת 1995. לפי נתוני הלמ"ס נכון לאמצע 2006 היו ביישוב 24,600 תושבים ומספר יחידות הדיור בה היו 5,045 (במאי 2005). היישוב דורג בדרוג חברתי-כלכלי נמוך (2 מתוך 10) לפי נתוני הלמ"ס ב-2003.

בשנת 1996 הוגדרו 4,810 דונם כשטחים חקלאיים, מתוך 9,700 דונם שטחי שיפוט (פרסום 1082 של הלמ"ס) סח'נין. האדמות החקלאיות שלה נמצאות בבקעת סח'נין באזור אל-מל (אזור 9), שהיוו גורם עיקרי לאירועי יום האדמה בשנת 1976. ובבקעת בית נטופה , הנחשבת להכי פורייה במדינה וידועה בגידולי אבטיחים הכי מתוקים (שהפך להיות מותג לאזור - כמו למשל תפוזי יפו).

המדינה לא אישרה הקצאת מים להשקיה לקרקעות סח'נין אף לא לדונם , למרות שבשנות ה-50 תעלת המוביל הארצי עברה בתוך קרקעותיה וחצתה אותן.

חקלאים בבית נטופה הקימו בשנות שישים עמותה לצורך עידוד ושיווק המוצרים החקלאים שגידלו בבקעה כמו : עגבניות, סלק מתוק ואבטיחים בכמויות מסחריות, בתקופה הזו החקלאים בעונת הקיץ הקימו "עזבות" (אוהלים) לצורך שהייה בקרקע . העניין נמשך מספר שנים עד שמפעל רסק העגבניות הפסיק לקנות את התוצרת הערבית ובמקומה החל בקניית תוצרת יהודית מבקעת הירדן ויישובי עזה , ולאחר ש מפעל הסוכר בעפולה , הפסיק לפעול עקב רכישתו ע"י תדיראן ולצרכיה. התוצאה שהתקבלה התבטאה בכך ש רוב החקלאים - ובעיקר הצעירים - נטשו את החקלאות ופנו לשוק העבודה בענפים האחרים . בקרקעות אזור אל-מל (אזור 9) שהיה מוכרז כשטח צבאי סגור וכניסה אליו היוותה סכנת חיים החייבת באישור המשטרה גרמה לנזקים גדולים למעבדי האדמות. בתחילת שנות השמונים, הוסר הסגר הצבאי מעל האזור והוא הוכרז כשטח אזרחי, במטרה להכריז על הקמת מועצה אזורית משגב . ההחלטה על הקמת המועצה האזורית גרמה לבעלי הקרקע לחשוך בכוונת השלטון להפקיע את אדמותיהם . דבר שהוביל לכך שכל בעלי האדמות חזרו לאדמותיהם והפשירו אלפי דונמים ונטעו אותן בעצי זיתים .

בסוף שנות התשעים וביוזמה מקומית בין העירייה לבעלי הקרקעות בא יגוד ערים בית נטופה נעשה פרויקט בשטח של כ- 300 דונם, של מי קולחין ברמה גבוהה , המאפשרות שימוש במים להשקיית מטעים והדרים . הרבה אנשים עקרו את עצי הזית הוותיקים ונטעו במקומם עצי משמש , אפרסק ועוד. הפרויקט הצליח במידה מסוימת למרות העלויות הגבוהות בגידול וחוסר הארגון מצד בעלי

הקרקה, התכנית היא להרחיב את תכנית השקיה עוד קרקעות.

תמרה - עיר במחוז הצפון בישראל. שטח השיפוט שלה הוא 36,000 דונם. היא הוכרזה כעיר בשנת 1996. לפי נתוני הלמ"ס נכון לאמצע 2006 היו ביישוב 26,200 תושבים ומספר יחידות הדיור בה היו 5,661 (במאי 2005). היישוב דורג בדרוג חברתי-כלכלי נמוך (2 מתוך 10) לפי נתוני הלמ"ס ב-2003. היישוב נחשב יישוב ערבי גדול, הממוקם בגליל המערבי, מעל מדרונות ההר וממשיך לשפלת החוף. קרקעות הכפר החקלאיות נמצאות בצידו המערבי של הכפר לכיוון השפלה.

בשנת 1996 הוגדרו 14,155 דונם כשטחים חקלאיים, מתוך 29,060 דונם שטחי שיפוט (פרסום 1082 של הלמ"ס). בתמרה כמו כל יישוב ערבי אחר עיקר הגידולים היו מסורתיים עונתיים. בשנות השישים הוקם תאגיד מים, בתמיכת ראש המועצה המקומית שהיה מקורב לשלטון, ואושרה הקצאת מים לשטח של יותר משלושת אלפים דונם, שעיקר הגידולים היו מלפפונים, המיועדים לתעשייה לשוק הארצי וליצוא.

התאגיד היה פעיל וקידם את השיווק והצליח לפרנס עשרות ואף מאות משפחות מהענף. בתחילת שנות השמונים החל הענף לאבד את המוניטין שלו כתוצאה מגורמים שונים כמו מחסור בכוח עבודה בגלל עזיבת הצעירים, עלויות הגידול והריסוסים, מחירי שוק נמוכים, עודף יצור ועוד. התוצאה - הביאה את בעלי הקרקע להחכיר אדמות או לחילופין להביא כוח עבודה מיישובים אחרים או מהשטחים. בנוסף סלילת כביש 70 הביא בעקבותיו לפיתוח ציר מסחרי לאורך הכביש על חשבון הקרקעות החקלאיות.

ממצאים

ממצאי המחקר מתבססים על 57 מרואיינים בשני יישובי המחקר (27 בסחינין ו-30 בתמרה). תהליך הראיונות נתקל לכל אורך הדרך במכשולים רבים. רובם ככולם היו סביב סוגיות של אי אמון מובנה הקיים בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל כלפי כל דבר שנתפש כממסדי. חלק גדול בעבודתנו כלל תהליך של יצירת לגיטימציה לעמותה כגוף אובייקטיבי, לאחר מכן יצירת לגיטימציה לסוקרים שאותרו מתוך היישובים עצמם נציגי משפחות מוכרות ומקובלות, ובשלב האחרון יצרנו לגיטימציה לשאלון עצמו שנתפש ככזה שנכנס לפרטים שהרחוב הערבי לא כל אוהב לתת מידע אודותיו. תהליך זה נמשך זמן ארוך מהרגיל אך לבסוף הסתיים בהצלחה. הממצאים ניתנים להלן בטבלאות הבאות.

מאפייני המרואיינים

הגיל המאפיין את החקלאים (ר' לוח 1 להלן) הוא גילאי 35 ומעלה, כאשר בתמרה יש קבוצה לא קטנה של כשליש מהמרואיינים שהם צעירים יותר ובגילאי 20-35.

לוח 1: מאפייני הגיל של המרואיינים

קטגוריית הגיל				מספר החקלאים	היישוב
לא ידוע	+50	35-50	20-35		
0	16	9	2	27	סחינין
2	9	9	10	30	תמרה
2	23	18	12	57	סה"כ

הרוב המכריע מקרב המרואיינים השכ לתם יסודית ומטה (ר' לוח 2 להלן) כאשר מספר בעלי ההשכלה העל תיכונית היא מזערית ועומדת על 5 מקרב המרואיינים (4 מסחינין ו-1 מתמרה).

לוח 2: מאפייני ההשכלה של המרואיינים לפי יישוב

סוג השכלה				מספר החקלאים	היישוב
לא ידוע	על תיכונית	תיכונית	יסודית		
0	4	7	16	27	סחינין
2	1	17	10	30	תמרה
2	5	24	26	57	סה"כ

ממוצע שנות העיסוק בחקלאות (ר' לוח 3 להלן) בשני היישובים דומה ונע סביב כ- 17 שנים. מספר החקלאים החדשים יחסית גבוה יחסית בשני היישובים. מספר החקלאים הוותיקים בתמרה גבוה באופן יחסי לזה של סחי'נין.

לוח 3: מספר שנות העיסוק של המרואיינים לפי יישוב

שנות עיסוק בחקלאות				מספר שנים ממוצע כחקלאי	היישוב
לא ידוע	+30	11-20	עד 10		
0	7	7	13	17.0	סחי'נין
1	11	6	12	17.5	תמרה
1	18	13	25	17.2	סה"כ

מספר אלה העוסקים רק בחקלאות (ר' לוח 4 להלן) גבוה יותר בסחי'נין מאשר בתמרה כאשר השיעור הממוצע משני היישובים מגיע לכדי 40%. שיעור העוסקים רק בחקלאות בסחי'נין גבוה כמעט פי 2 מאשר בתמרה.

החקלאים שלהם עיסוק נוסף עוסקים בטווח רחב יחסית של עוסקים בעיקר שכירים. שיעור פועלי הבניין הוא הגבוה ביותר בשני היישובים גם יחד. שיעור השכירים בכלל המקצו עות הוא הגבוה ביותר כאשר מספר העצמאיים הוא נמוך יחסית ולא קיים בכלל בסחי'נין.

לוח 4: מידת העיסוק בחקלאות של המרואיינים לפי יישוב

התפלגות עיסוקים משניים של לא רק חקלאים (אחוזים)						שיעור העוסקים רק בחקלאות (באחוזים)	מספר העוסקים רק בחקלאות	היישוב
אחר	שכיר אחר	מסחר	פועל בניין	מקצוע חופשי	עצמאי			
1	4	0	6	1	0	56	15	סחי'נין
2	5	4	5	-	4	29	8	תמרה
3	9	4	11	1	4	40	23	סה"כ

מקרב אלה שאינם עוסקים רק בחקלאות (ר' לוח 5 להלן). ניתן לראות של-25% החקלאות ממלאת חלק מרכזי בעיסוקיהם (מעל 75%) לעומת כ-50% שעיסוקם בחקלאות קטן הרבה יותר ומגיע עד כ-50% מכלל עיסוקיהם.

לוח 5: היקף הפעילות בחקלאות מסך הפעילות של המרואיינים לפי יישוב

היקף הפעילות בחקלאות מסך הפעילות						היישוב
לא ידוע	75-100%	51-75%	31-50%	11-20%	עד 10%	
0	16	0	4	2	5	סחינין
2	5	1	6	3	4	תמרה
2	21	1	10	5	9	סה"כ

הפרופיל המתקבל של החקלאי ביישובים אלה הוא שהוא מבוגר יחסית, בעל השכלה נמוכה, שעוסק בחקלאות מזה שנים רבות יחסית, שבנוסף הוא פועל בניין או שכיר במקום אחר שעיסוקו בחקלאות תופס זמן רב יחסית.

מאפייני החלקות

לכ-60 המרואיינים שרואיינו יש כ-167 חלקות שגודלן היחסי הוא כ-7 דונם לחלקה (ר' לוח 6 להלן). לרוב גדול מקרב החקלאים יש חלקות קטנות יחסית של 1-2 דונם, לכשליש נוסף מקרב החקלאים יש חלקות גדולות יותר של 3-6 דונם ואילו למעטים יחסית מקרב המרואיינים יש חלקות גדולות של 7 דונם ויותר.

לוח 6: מאפייני החלקות המעובדות של המרואיינים לפי יישוב

מספר חלקות השייכות למרואיינים					גודל חלקה ממוצעת	סה"כ חלקות	היישוב
+10	7-9	3-6	2	1			
-	1	14	3	9	7.1	74	סחינין
1	1	7	3	16	27	93	תמרה
1	2	21	6	25	6.9	167	סה"כ

ע"פ לוח 7 העוסק במידת העיבוד של החלקות עולים הממצאים הבאים:

- כ-70% מהמרואיינים מעבדים את חלקותיהם בשני היישובים (בתמרה 72% ובסחינין 68%).
- שיעור החלקות המעובדות מגיעה לכ-75% מהחלקות כאשר בסחינין השיעור נמוך יותר (כ-65%) לעומת תמרה המגיעה לכ-85%.
- שיעור הדונמים המצטבר המעובדים בסך הכול בשני היישובים מגיע לכדי כ-80% כאשר השיעור בתמרה גבוה יותר ומגיע לכדי כ-92% לעומת כ-64% בלבד בסחינין.

לוח 7: מאפייני עיבוד של החלקות לפי יישוב

היישוב	מספר חקלאים	מהם : מעבדים את חלקותיהם (בסוגריים %)	מספר חלקות	מהן : המעובדות (בסוגריים %)	מספר דונמים	מהם : המעובדים (בסוגריים %)
סחינין	27	17 (63)	74	48 (65)	528	339 (64)
תמרה	29	21 (72)	93	75 (80)	619	570 (92)
סה"כ	56	38 (68)	167	123 (74)	1,147	958 (79)

סיכום אפיון החלקות מעלה שכ- 30% מהחקלאים בשני היישובים לא עוסקים בחקלאות , כ-25% מהחלקות כלל לא מעובדות, וכ-20% מהשטח (בדונם) העומד לרשות החקלאים לא מעובד.

מאפייני מעבדי החלקות

ע"פ לוח 8 רוב החלקות בסח 'נין מעובדות ע"י המרואיין ובני משפחתו הגרעינית בעיקר ואילו בתמרה מאפייני העובדים כולל ים הרכבים שונים, מבחינת חברי המשפחה, אליהם נכנסים חברי המשפחה המורחבת - הורים ואחים. בתמרה, בנוסף לבני המשפחה, יש גם העסקה של עובדים מחוץ למשפחה חלקם מחוץ ליישוב וחלקם גם פועלים זרים.

לוח 8: מאפייני העובדים בחלקות לפי יישוב

היישוב	בני משפחה							פועלים	
	המרואיין והילדים	המרואיין ואחיו	המרואיין וההורים	כל המשפחה	האחים בלבד	בני משפחה אחרים	מהישוב	מחוץ לישוב	פועלים זרים
סחינין	24	0	0	2	0	0	0	0	0
תמרה	4	2	6	0	1	3	5	2	4
סה"כ	16	2	6	2	1	3	5	2	4

השותפות בבעלות על החלקות החקלאיות (ר' לוח 9 להלן) היא מינימאלית ואם היא קיימת היא עם האחים או הבנים תופעה שקיימת יותר בתמרה מאשר בסח 'נין, שם החלקות הן בבעלות כמעט מוחלטת של המשפחה הגרעינית.

לוח 9: מאפייני השותפים הנוספים בחלקות לפי יישוב

השותפים						היישוב
אחר	שלא בני משפחה	עם בני משפחה אחרים	עם ההורים	עם הבנים	עם האחים	
0	0	0	0	0	1	סחי'ן
0	0	0	0	1	4	תמרה
0	0	0	0	1	5	סה"כ

כשבוחנים את מידת העסקתם של המרו איינים כפועלים חקלאיים ביישובים אחרים (ר' לוח 10 להלן) מתברר ש-2 מהמרואיינים בסח'ן עובדים כפועלים חקלאיים ביישוב ערבי אחר, תופעה אותה לא מצאנו בקרב המרואיינים בתמרה.

לוח 10: מאפייני עיסוקו של המרואיין עצמו לפי יישוב

עובד בחלקות של אחרים			עובד בחלקות של אחרים	היישוב
ביישוב יהודי	ביישוב ערבי אחר	בתוך היישוב		
0	2	1	2	סחי'ן
0	0	0	0	תמרה
0	2	2	2	סה"כ

הפרופיל של החקלאי הערבי המתקבל כאן מורה על היותו ממוקד בחלקתו, אותה הוא מעבד עם משפחתו הגרעינית בעיקר ונזקק פחות - אם בכלל - לפועלים מחוץ למשפחה. כמו כן, יש הבדל ברור בין החקלאי בסח'ן שהוא מסורתי יותר לבין החקלאי בתמרה שהוא מתוחכם יותר ובעל אוריינטציה כלכלית יותר.

ההיסטוריה של החלקות

בחלק זה בחנו אם החלקות המעובדות כיום היו בעבר גדולות יותר ומה הן הסיבות שבגללן קטנו .
ע"פ לוח 11 מתברר שבסחינין 17 חלקות קטנו בעיקר כתוצאה מחלוקתן ליורשים כאשר חלק קטן מהן (4) קטנו גם בגלל מכירתן לאחר החלוקה . התופעה קטנה יותר בתמרה שם מספר החלקות שקטנו הוא רק 5 מהן 4 בגלל חלוקה ליורשים ואחת בגלל בניית מגורים עליה .

לוח 11 : מאפייני פיצול של חלקות בעבר לפי יישוב

היישוב	הייתה חלק מחלקה גדולה יותר בעבר	קטנה בגלל		
		מכירה	בניית מגורים	פיצול בירושה
סחינין	*17	4	-	17
תמרה	5	-	1	4
סה"כ	22	-	1	21

* קטנו כתוצאה מחלוקה וממכירה גם יחד

ע"פ לוח 12 להלן רוב החלקות מקור , לפני שפוצלו , השתייכו להורים , לסבא או לדודים של המרואיינים ורק חלק קטן מאד ל "אחרים". חלקות אלו קטנו **ב-62%** בממוצע בסחינין **וב-71%** בממוצע בתמרה, כתוצאה מפיצולן של חלקת המקור לחלקות קטנות יותר .

לוח 12 : מאפייני פיצול של חלקות לפי השתייכות ושיעור ירידה ממוצע לפי יישוב

השיעור הממוצע של הקטנת החלקה	השתייך בעבר					מספר חלקות שהיו חלק מחלקה גדולה יותר בעבר	היישוב
	לא ידוע	לאחרים	לדודים	להורים	לסבא		
62%	2	1	1	9	4	17	סחינין
71%	0	3	1	5	4	13	תמרה
65%	2	4	2	14	4	30	סה"כ

מכירת חלקות בעבר

ע"פ לוח 13 להלן מספר מכירת החלקות בעבר היה קטן יחסית והתקיים בעיקר בסוף שנות ה-90 ובשנות האלפיים. טווח המכירה שהתקבל היה בין 120,000-180,000 דולר .

לוח 13: מכירת חלקות בעבר לפי תקופה ויישוב

טווח השנים של המכירה						מספר מוכרים	היישוב
שנות 2000	שנות ה-90	שנות ה-80	שנות ה-70	שנות ה-60	שנות ה-50		
2	2	0	0	0	0	4	סחינין
3	1	0	0	0	0	4	תמרה
5	3	0	0	0	0	8	סה"כ

ע"פ לוח 14 להלן החלקות שנמכרו בסח' ניין היו גדולות יותר ונעו בין 3-9 דונם ואילו בתמרה הם מתפלגים לאורך גדלים שונים החל מדונם אחד ועד +10 דונם. חלקות אלו נמכרו מחוץ למשפחה בשני היישובים (ר' לוח 15 להלן) ולצרכי חקלאות בלבד (ר' לוח 16 להלן).

לוח 14: מכירת חלקות בעבר לפי גודל ויישוב

טווח הגדלים (בדונם)				פחות מ-1	1-2	3-9	+10	היישוב
-	-	4	-					
1	2	1	1	1	1	1	1	תמרה
1	2	5	1	1	1	1	1	סה"כ

לוח 15: מכירת חלקות בעבר לפי קונה ויישוב

היישוב	בתוך המשפחה	מחוץ למשפחה	מחוץ ליישוב
סחינין	0	4	0
תמרה	0	4	0
סה"כ	0	8	0

לוח 16: מכירת חלקות בעבר לפי צרכים ויישוב

היישוב	למגורים	לחקלאות	לתעשייה	אחר
סחינין	0	4	0	0
תמרה	0	4	0	0
סה"כ	0	8	0	0

החלפת חלקות בעבר

מספר החלפות הקרקע שנעשו בשני היישובים היה קטן מאד - אחד בכל יישוב. בתמרה ההחלפה התקיימה בשנות ה-60 ואילו בסחינין בשנות ה-2000 (ר' לוח 17 להלן). גודל החלקות שהוחלפו היה 2 דונם בשני היישובים (ר' לוח 18 להלן). ההחלפה בסחינין בוצעה בתוך המשפחה ואילו בתמרה מחוץ למשפחה אך מהיישוב (ר' לוח 19 להלן), בסחינין למטרות מגורים ואילו בתמרה לצרכי חקלאות (ר' לוח 20 להלן).

לוח 17: החלפת חלקות בעבר לפי תקופה ויישוב

טווח השנים של המכירה						שיעור מחליפים	הישוב
שנות ה-2000	שנות ה-90	שנות ה-80	שנות ה-70	שנות ה-60	שנות ה-50		
1	0	0	0	0	0	1	סחינין
0	0	0	0	1	0	1	תמרה
1	0	0	0	1	0	2	סה"כ

לוח 18: החלפת חלקות בעבר לפי גודל ויישוב

טווח הגדלים (דונם)				הישוב
+10	3-9	1-2	פחות מ-1	
0	0	1	0	סחינין
0	0	1	0	תמרה
0	0	2	0	סה"כ

לוח 19: החלפת חלקות בעבר לפי קונה ויישוב

מחוץ ליישוב	מחוץ למשפחה	בתוך המשפחה	היישוב
0	0	1	סחינין
0	1	0	תמרה
0	1	1	סה"כ

לוח 20: החלפת חלקות בעבר לפי צרכים ויישוב

אחר	לתעשייה	לחקלאות	למגורים	היישוב
0	0	0	1	סחינין
0	0	1	0	תמרה
0	0	1	1	סה"כ

ההיסטוריה של החלקות מראה בברור שגודלן של החלקות קטן מדור לדור בכ- 65% ויותר בעיקר כתוצאה מפיצולן בירושה אך גם בגלל בניית מגורים. המכירות המעטות התבצעו בשנים האחרונות - סוף שנות ה-90 ושנות האלפיים - והן מתבצעות מחוץ למשפחה ולמטרות חקלאות. החלפות הקרקע שגם הן תופעה של השנים האחרונות נובעות בעיקר מלחץ של מגורים.

מאפייני הבנייה הקיימת על חלקות חקלאיות

מספר החלקות בהם קיימת בנייה (ר' לוח 21 להלן) בשני היישובים מגיע ל- 12 חלקות המהוות כ- 20% מסך כל החלקות במדגם. ההתפלגות בין היישובים היא 7 מקרים בסח'נין וב- 5 מקרים בתמרה. רוב הבנייה היא חוקית וברוב המקרים מדובר בסככה חקלאית. בשני מקרים בתמרה מדובר בבניית מגורים ובשני מ' קרים בסח'נין מדובר בבניית דירים. הרוב המכריע של הבנייה התקיים בסוף שנות ה-90 ובשנות האלפיים (ר' לוח 22 להלן).

לוח 21: בנייה קיימת על השטח החקלאי לפי תקופה ויישוב

היישוב	מספר המקרים	מתוכם: בהיתר	למגורים	סככה חקלאית	בית מלאכה	אחר
סח'נין	7	7	0	6	0	*2
תמרה	5	4	2	3	0	0
סה"כ	12	11	2	9	0	2

* בחלקה אחת יש דיר וסככה

לוח 22: בנייה קיימת על השטח החקלאי לפי ייעוד ויישוב

היישוב	שנות ה-50	שנות ה-60	שנות ה-70	שנות ה-80	שנות ה-90	שנות ה-2000
סח'נין	0	0	0	0	1	6
תמרה	0	0	0	1	1	3
סה"כ	0	0	0	1	2	9

ניתן לראות ש ככל שמתקדמים בשנים מוקמים מבנים על חלקות חקלאיות בחלק מהמקרים גם ללא היתר בנייה. רוב המבנים הם מבנים חקלאיים שע"פ הידוע לנו מהשטח הופך בהדרגה לשימוש אחר כמו עסקים או מגורים.

יעוד החלקות החקלאיות בהתאם למיקומן ביחס לתכנית המתאר

מיקומן של החלקות נבחנו ביחס לתכניות המאושרות. שלושת הקטגוריות שנקבעו היו :

- חלקות שהן בתוך תכנית המתאר וחלק ממנה,
- חלקות שהן מחוץ לתכנית המתאר אך קרובות אליה, מתוך השערה שהן יתפשו כרזרבות לבנייה למגורים ;
- חלקות מחוץ לתכנית המתאר ורחוקות מגבולותיה , כאדמות ששערנו שייתפסו כמיועדות לחקלאות עוד לטווח זמן ארוך.

ע"פ טיפולוגיה זו התברר (ר' לוח 23 להלן) שבסחינין לא נדגמו קרקעות שהן בתוך תכנית המתאר כי רוב האדמות החקלאיות ממוקמות בעמק בית נטופה . לעומת זאת רוב החלקות ש נדגמו בתמרה היו בתוך תכנית המתאר. כמות החלקות הקרובות לגבולות תכנית המתאר הוא קטן יחסית ומסתכם ב- 7 בסחינין ו-2 בלבד בתמרה.

חלקות בתוך תכנית המתאר

היות וכאמור לא עלו חלקות חקלאיות בתוך תכנית המתאר בסח'נין ההתייחסות כאן היא אך ורק לגבי תמרה (ר' לוח 23 להלן). מתוך 21 חלקות שנמצאות בתוך תכנית המתאר כשליש נתפשות כרזרבה לבנייה עבור בני המשפחה.

לוח 23 : מיקום החלקות ביחס לשטח המפותח בתכנית המתאר לפי יישוב

מחוץ לתכנית המתאר		בתוך תכנית המתאר	היישוב
רחוקות ממנה	קרובות אליה		
72	7	0	סחינין
2	2	21	תמרה
74	9	21	סה"כ

ע"פ לוח 24 להלן כ-95% מתוכן מיועדות לירושה לבנים . השטח הממוצע של חלקות אלה גבוה יחסית ועומד על כ- 18 דונם. חלקות אלו צפויים לעבור פיצול נוסף ל- 4.2 חלקים בממוצע שיותר חלקות בגודל ממוצע של כ-4 דונם (לעומת 18 דונם בדור זה).

לוח 24 : עמדות ביחס לעתיד החלקות בתוך תכנית המתאר לפי יישוב

היישוב	חלקות שהן רזרבות לבנייה עבור המשפחה בעתיד	אחוז חלקות מיועדות כירושה לבנים	שטח ממוצע של חלקות אלה (דונם)	מספר ממוצע של פיצולי חלקה מתוכננים	אחוז המחלקים באופן שווה
סחינין	-	-	-	-	-
תמרה	31 (33%)	95%	18.0	4.2	43.0
סה"כ	31 (33%)	95%	18.0	4.2	43.0

ע"פ לוח 25 להלן 15 מתוך 21 חלקות אלה ימשיכו להוות שטח לחקלאות אם לא יאושרו לבנייה . טווח המחירים הנדרשים עבור מכירת חלקות אלה נע בין 17-70 אלף דולר . ל-4 חקלאים הוצע ע"י מנהל מקרקעי ישראל להחליף את הקרקעות בתוך היישוב . הייעוד אותן היו רוצים החקלאים לממש בחלקותיהם במידה והיה הדבר ניתן בידם הם עסקי הסעדה או לחילופין מסגד .

לוח 25 : עמדות ביחס לייעוד החלקות בתוך תכנית המתאר לפי יישוב

היישוב	חלקות שימשיכו לשמש לחקלאות אם לא יאושרו לבנייה	טווח המחירים לדונם בהנחת מכירה (אלפי \$)	להם הציעה המדינה החלפת קרקע	יעד ההחלפה	גורמים מציעים	הייעוד הרצוי, מלבד חקלאות ומגורים
סחינין	-	-	-	-	-	-
תמרה	15	17-70	4	בתוך היישוב	ממ"י	עסקים/מסגד
סה"כ	15	17-70	4	-	-	-

חלקות מחוץ לתכנית המתאר אך קרובות אליה

כשבוחנים את החלקות שהן מחוץ לתכנית המתאר אך קרובות אליה (ר' לוח 26 להלן) מתברר שהשיעור מתוכם הנתפש כרז רבה לבנייה גבוה מאד ומתקרב לכ- 80% . חלקות אלה גם מוגדרות כמיועדות לירושה (100%).

השטח הממוצע של חלקות אלה היום הוא כ- 7 דונם בממוצע והן מתוכננות לעבור פיצול נוסף עם החלוקה לירושה שיפצלם ל-4.4 חלקים בממוצע ויביאם לגודל חלקה של פחות מ-2 דונם .

לוח 26: עמדות ביחס לעתיד החלקות מחוץ לתכנית המתאר וקרוב אליה לפי יישוב

היישוב	חלקות שהן רזרבות לבנייה עבור המשפחה בעתיד	אחוז חלקות מיועדות כירושה לבנים	שטח ממוצע של חלקות אלה (דונם)	מספר ממוצע של פיצולי חלקה מתוכננים	אחוז המחלקים באופן שווה
סחינין	5 (70%)	100.0	8.9	3.7	100.0
תמרה	2 (100%)	100.0	8.0	5.0	100.0
סה"כ	7 (78%)	100.0	7.0	4.4	100.0

בעלי החלקות אלה מייעדים רק 3 מתוך ה-7 חלקות בסח'נין (ר' לוח 27 להלן) שימשיכו לשמש לחקלאות אם לא תאושר בהן בנייה וטווח המחירים אותם הם היו דורשים נע בין 150-50 אלף דולר לדונם. בתמרה לעומת זאת החלקות מיועדות להיות חלקות חקלאיות ואין רצון ומוכנות למכור.

לוח 27: עמדות ביחס ליעוד החלקות מחוץ לתכנית המתאר וקרוב אליה לפי יישוב

היישוב	שיעור חלקות שימשיכו לשמש לחקלאות אם לא יאושרו לבנייה	טווח המחירים לדונם בהנחת מכירה (אלפי \$)	חלקאים להם הציעה המדינה החלפת קרקע	יעד ההחלפה	גורמים מציעים	הייעוד הרצוי, מלבד חקלאות ומגורים
סחינין	42	50-150	0	0	0	0
תמרה	100	-	1	בתוך הישוב	א.נ.	הסעדה
סה"כ	100	50-150	1	-	-	-

חלקות מחוץ לתכנית המתאר אך קרובות אליה

לגבי חלקות שהן מחוץ לתכנית המתאר ור חוקות ממנה (ר' לוח 28 להלן) ניתן לראות ששיעור החלקות אותן רואים כרזרבה לבנייה נמוך מאד (כ-7% בסחינין) אך גבוה בתמרה. כל הקרקעות בשני היישובים מיועדות על פי המרואיינים כירושה לבנים. השטח הממוצע של חלקות אלה גבוה יותר מעט ומגיע בממוצע ל-10 דונם לחלקה. גם חלקות אלה צפויות להתפצל ל-4 חלקים בממוצע בדור הבא, דבר שיביאם לגודל ממוצע של 2.5 דונם.

לוח 28: עמדות ביחס לעתיד החלקות מחוץ לתכנית המתאר ורחוק ממנה לפי יישוב

היישוב	אחוז חלקות שהן רזרבות לבנייה עבור המשפחה בעתיד	אחוז חלקות מיועדות כירושה לבנים	שטח ממוצע של חלקות אלה (דונם)	מספר ממוצע של פיצולי חלקה מתוכננים	אחוז המחלקים באופן שווה
סחינין	7 (7%)	100.0	9.7	3.8	100.0
תמרה	2 (100%)	100.0	11.0	4.0	א.נ.
סה"כ	9 (12%)	100.0	10.3	3.9	-

ע"פ לוח 29 להלן כל החלקות בסח' ניין ימשיכו לשמש לחקלאות כשטווח המחירים למכיר ה אותם היו מבקשים בעלי הקרקע נע בין 8-100 אלף דולר לדונם. יש לציין שבתמרה הייתה פנייה אחת בלבד להחלפת קרקעות אותה יזמה חברת דרך ארץ עבור כביש 6 העתידי האמור לעבור באזור.

לוח 29: עמדות ביחס ליעוד החלקות מחוץ לתכנית המתאר ורחוק ממנה לפי יישוב

היישוב	חלקות שימשיכו לשמש לחקלאות אם לא יאושרו לבנייה	טווח המחירים לדונם בהנחת מכירה (אלפי \$)	חקלאים להם הציעה המדינה החלפת קרקע	יעד ההחלפה	גורמים מציעים	הייעוד הרצוי, מלבד חקלאות ומגורים
סחינין	100.0	8-100	0	-	--	-
תמרה	0	80	1	כביש 6	דרך ארץ	כביש 6
סה"כ	50.0	8-100	1	-	-	-

הניתוח ע"פ המיקום של החלקה ביחס לתכנית המתאר מביאה למספר מסקנות עיקריות:

1. ככל שהחלקה רחוקה מהאזור הבנוי או סיכוייה להיכלל בתכנית מאושרת נמוכה יותר כך מחירה בשוק יורד, תפיסתה כרזרבה לבנייה קטן.
2. ככל שהחלקות רחוקות יותר כך גם גודלן הממוצע גדול יותר.
3. ללא קשר למיקומן של החלקות כולן ללא יוצא מן הכלל מתוכננות להתפצל ליותר מ- 4 חלקים כתוצאה מירושה.
4. החלקות הסמוכות לתכנית המתאר אך לא נכללות בה הן אלה שנתפשות כרזרבות בנייה ביישוב כמו סחינין שבה מצוקת הבנייה למגורים גדול יותר.
5. ככל שהחלקות "מתקרבות" יותר לאזור הבנוי ייעודן הכלכלי אינו חד משמעי ובעלי הקרקע או בעלי אינטרסים חיצוניים רואים בהם שטח לפיתוח לכל דבר.

גידולים בעבר ובהווה

כשבוחנים את רשימת הגידולים שהיו בעבר לעומת מה שמגדלים כיום ניתן לראות שקיימים הבדלים (ר' לוח 30 להלן). המגמה שמסתמנת היא לגדל מצד אחד את אותם גידולים שהשוק דורש ואין מניעה מצד משרד החקלאות לאפשר לגדל ומצד שני לגדל את אלה שמתאימים לתנאים האובייקטיביים של גודל חלקות, מכסות מים, אקלים וכד'.

לוח 30: גידולים שגודלו בעבר ומגודלים כיום לפי יישוב

תמרה		סחינין		היישוב
הווה	עבר	הווה	עבר	הגידול
כן	כן	כן		מלפפונים
כן	כן	כן	כן	עגבניות
כן	כן	כן	כן	אבטיחים
כן	כן			מלונים
כן	כן	כן	כן	זיתים
כן	כן	כן	כן	בצל
כן	כן			חצילים
כן	כן	כן	כן	חיטה
כן	כן			כרוב
	כן			דלעת
	כן			שום
	כן			סלרי
	כן			תפוחי אדמה
			כן	טבק
		כן	כן	נשירים
			כן	חסה
		כן		סברס
		כן		דשא
		כן		תאנים

ע"פ לוח 31 להלן רשימת הגידולים שנמנעים לגידול התקבלה בעיקר בסח' ניין וכוללת את האבוקדו, עצי פרי, תפוחי אדמה וחממות.

לוח 31: גידולים שנמנעים לגידול ע"י משרד החקלאות

הגידולים				היישוב
עצי פרי	תפוחי אדמה	חממות	אבוקדו	
1	1	1	1	סחינין
--	--	--	--	תמרה
1	1	1	1	סה"כ

מגוון הסיבות שניתנו בתמרה בלבד (ר' לוח 32) מצביעים על הפיכת החקלאות ללא כדאית

לחקלאים מבחינת ההשקעה של זמן ומשאבים אחרים, מבחינת הציפייה לרווחים ומבחינת התנאים האובייקטיביים העומדים לרשותו לצורך ההשקעה כמו ריחוק מכסות מים, חוסר בטכנולוגיה ההופכת את העבודה לקשה ועוד.

לוח 32: סיבות לאי עיבוד חלקות לפי יישוב

היישוב	אין זמן	לא רווחי	נבנה שם בניין	אין כסף להשקיע	אין מים	אין שיווק	ריחוק מהבית	עבודה קשה
סחינין	-	-	-	-	-	-	-	-
תמרה	3	2	2	2	1	1	1	1
סה"כ	3	2	2	2	1	1	1	1

מבחינת גידול בעלי חיים (ר' לוח 33 להלן) אנו מוצאים חקלאים שמגדלים כבשים, עזים ועגלים בסחינין וכבשים עזים ועופות בתמרה. מספר המגדלים לא גדול ומסתכם ב-5 (2 בסחינין ו-3 בתמרה). מספר הראשים הוא מעבר לצרכים ביתיים של מספר ראשים ומדובר בגידול למטרות עסקיות.

לוח 33: גידול בעלי חיים בהווה לפי יישוב

היישוב	מספר חקלאים	סוג	מספר ראשים	סוג	מספר ראשים	סוג	מספר ראשים
סחינין	2	כבשים	190	עזים	300	עופות	0
תמרה	3	כבשים	100	עזים	28	עופות	א.ג.
סה"כ	5	כבשים	290	עזים	328	עופות	א.ג.

כשבוחנים את השאלה איזה בעלי חיים גודלו בעבר ולא היום (ר' לוח 34 להלן) מתברר שבתמרה גידלו פרות בעבר ולא מגדלים כיום. הסיבות העיקריות שניתנו לגבי הפסקת גידול בעלי חיים היו הפסדים כלכליים, השקעה של זמן ללא רווחים וחוסר סיוע במימון.

לוח 34: גידול בעלי חיים בעבר לפי יישוב

היישוב	שיעור מהחקלאים	סוג	מספר ראשים	סוג	מספר ראשים
סחינין	0	0	0	0	0
תמרה	1	פרות	25	0	0
סה"כ	1	פרות	25	0	0

מספר החקלאים שמחזיקים חממות (ר' לוח 35 להלן) הוא 3 בתמרה ואף חקלאי מקרב המרואיינים בסחינין. סוגי הגידול (ר' לוח 36 להלן) הם מלפפונים ועגבניות.

לוח 35 : קיומן של חממות ומאפייניהן לפי יישוב

תקופת ההקמה			מספר חממות קיימות	היישוב
שנות האלפיים	שנות ה-90	עד שנות ה-80		
0	0	0	0	סחי'ן
2	1	0	3	תמרה
2	1	0	3	סה"כ

לוח 36 : סוגי גידולים בחממות לפי יישוב

סוגי גידולים			עגבניות	מלפפונים	אחר	היישוב
0	0	0	0	0	0	סחי'ן
0	1	1	3	0	0	תמרה
0	1	1	3	0	0	סה"כ

הממצאים העיקריים בפרק זה מראים שהמגמה שמסתמנת היא לגדל מצד אחד את אותם גידולים שהשוק דורש ואין מניעה מצד משרד החקלאות לאפשר לגדל ומצד שני לגדל את אלה ש מתאימים לתנאים האובייקטיביים של גודל חלקות, מכסות מים, אקלים וכד'. היות והתנאים האובייקטיביים משתנים לרעה לאורך הזמן יוצא שגם ללא המגבלות החיצוניות המוטלות על החקלאי הערבי ע"י גורמים ממשלתיים למיניהם, יכולתו של החקלאי להפיק מחלקתו רווחים חקלאיים כלשהם הולך ויורד בקצב גדול אף יותר.

תמיכה חיצונית

בפרק זה בדקנו את מידת התמיכה לה זוכים החקלאים אם מבחינת ארגונים ועמותות מקומיות או אזוריות ואם מבחינת משרדים ממשלתיים.

הממצאים מורים (ר' לוח 37 להלן) על השתייכות לארגונים מקומיים בלבד בשני היישובים כאשר מספר הארגונים הפעילים בסחי'נין גדול ביחס לתמרה - 3 לעומת אחד בלבד. מבחינת הדרכה מתברר (ר' לוח 38 להלן) שרק חקלאי אחד משני היישובים זוכה להדרכה ממשרד החקלאות וגם הוא בתחום גידול בעלי חיים וטרינריה, הדברה וחיסונים.

לוח 37: השתייכות לארגונים לפי יישוב

היישוב	עמותה חקלאית מקומית	עמותה חקלאית אזורית	התארגנות חקלאים	קשר למכון מחקר
סחי'נין	*6	0	0	0
תמרה	1 (אל מוזראעה)	0	0	0
סה"כ	7	0	0	0

אל בוסתאן, אלמל, עזיזה

לוח 38: קבלת הדרכה לפי יישוב

היישוב	שיעור מקבלי הדרכה	נותן ההדרכה	
		משרד החקלאות	אחר
סחי'נין	*1	1	0
תמרה	0	0	0
סה"כ	1	1	0

הרוב המכריע מקרב החקלאים משווקים את תוצרתם (ר' לוח 39 להלן) באופן פרטי או למשפחה ומיעוטם משווקים דרך תנובה/משרד החקלאות או ישירות לחברות עסקיות.

לוח 39: מקורות הכנסה ויעדי שיווק לפי יישוב

היישוב	מספר מגדלים שהכנסתם 3000 ₪ ומעלה	דרכי השיווק		
		באופן פרטי	דרך תנובה או מ. החקלאות	חברות
סחי'נין	3	19	1	0
תמרה	7	3	2	0
סה"כ	10	22	3	2

לגבי תמיכה של משרד החקלאות (לוח 40) או המשרד להגנת הסביבה (לוח 41) מתברר שלא הייתה פנייה כלשהי מצד משרדים אלה לחקלאים או לחילופין פנייה של החקלאים למשרדים אלה.

לוח 40: פניות לסיוע של משרד החקלאות בנושאים שונים לפי יישוב

נושא הטיפול	סח'נין	תמרה	סך הכול
1. הוספת מכסות מים	אין	אין	אין
2. סיוע כספי ישיר / הלוואה	אין	אין	אין
3. הדרכה חקלאית	אין	אין	אין
4. חקלאות אינטנסיבית (חממות)	אין	אין	אין
5. שינוי גידולים	אין	אין	אין
6. פיתוח תיירות חקלאית	אין	אין	אין
7. פיתוח דרכי גישה לשטחים החקלאיים	אין	אין	אין
8. פיתוח רשת חשמל בשטחים החקלאיים	אין	אין	אין
9. שיקום ופיתוח צנרת המים	אין	אין	אין
01. ייעול ההשקיה	אין	אין	אין
11. מחזור מים	אין	אין	אין
21. הקצאת מי קולחין	אין	אין	אין

לוח 41: פניות לסיוע של גופי סביבה מוסדיים בנושאים שונים לפי יישוב

נושא הטיפול	סח'נין	תמרה	סך הכול
1. שימוש בחומרי הדברה	אין	אין	אין
2. דישון	אין	אין	אין
3. עודפים ושאריות של תוצרת חקלאית	אין	אין	אין
4. גזם של גידולים חקלאיים	אין	אין	אין
5. זיהום מים	אין	אין	אין
6. זיהום קרקע	אין	אין	אין
7. זיהום הנוף ופגיעה בערכי הנוף	אין	אין	אין
8. מחלות	אין	אין	אין
9. פסולת	אין	אין	אין
01. שפכים	אין	אין	אין
11. בנייה בלתי חוקית	אין	אין	אין
21. חלחול מי גשמים	אין	אין	אין
31. ניקוז	אין	אין	אין
41. אימוץ טכנולוגיה חדשה	אין	אין	אין

מספר החקלאים הנהנים ממכסות מים בשני היישובים (ר' לוח 42 להלן) מגיע ל-21 המהווים כשליש

מכלל החקלאים שהשתתפו בסקר . מכסות המים נעות בין 1330 ל-2000 מ"ק. יחד עם זה מספר מגדלי גידולי שלחין בקרב שני היישובים (ר' לוח 43 להלן) מגיע ל-7 בלבד שהוא כ-12% בלבד מהחקלאים שמכסות המים אינם מספקות דיה והם מעדיפים לגדל גידולי בעל בלבד בכל זאת . מספר החקלאים המשתמשים במים מושבים הוא אפס ולא דווחה גם פנייה בנושא זה .

לוח 42: מכסות מים מאושרות בחלקות (מ"ק) בהווה לפי יישוב

המכסות (מ"ק)					מספר חקלאים	היישוב
עד 1299	1200-1499	1500-1799	1800-1999	2000		
1	1	1	1	2	6	סחינין
2	1	2	6	1	15	תמרה
3	2	3	7	3	21	סה"כ

לוח 43: צורת ההשקיה לפי יישוב

היישוב	שיעור גידולי שלחין	מידת השימוש במים מושבים	מקור המים המושבים	עלותם ביחס למים שפירים
סחינין	7	0	-	-
תמרה	1	0	-	-
סה"כ	8	0	-	-

בשאלות נוספות עלה ש מספר המשתמשים בטכנולוגיה ובמיכון חקלאי הוא נמוך מאד (1 בלבד בתמרה) והוא כולל חדרי בקרה , טרקטור מחרשה, ואמצעי דישון, ריסוס וספיידר. כמו כן עלה שלא היו כמעט לבקשה למימון מגורמי מימון למיניהם וחקלאי אחד שדיווח שפנה לבקש סורב בסופו של דבר.

המסקנה המתבקשת בנושא תמיכה חיצונית היא שתמיכה זו אינה מגיעה מהגורמים הממשלתיים המשאירים את הזירה לעמותות מקומיות המנסות להתארגן על מנת לפתור בעיות של חקלאים . ככל שהזמן עובר והמצב האובייקטיבי של החלקות ובעיקר פיצולן משתנה לרעה גם יכולתם של גורמים ממשלתיים לסייע הולכת וקטנה. הפועל היוצא הוא שלאורך זמן הרנטביליות והיכולת של הארגונית הפוטנציאלית של החקלאים נמצאת בנסיגה ואף אם היו הישגים כלשהם בעבר האפשרות לשחזרם גם היום הולכת והופכת בלתי אפשרית.

עמדות לפי נושאים מרכזיים

שאלוני העמדות שהועברו לחקלאים כללו מספר נושאים המופיעים להלן.

לוח 44 מראה הבנה גבוהה מאד של החקלאים לגבי המשמעות של איחוד חלקות ביישובים התוצאות מראות שהם גורסים שהדבר יביא להגדלת המוטיבציה לעבוד (7), שזה יגדיל את היעילות הכלכלית הכוללת (4), זה ישפר את החשיבה לטווח הארוך (4), יגדיל את היתרון לגודל, יאפשר את הגדלת וגיוון הגידולים, ויאפשר לנצל חלקות לא מעובדות כיום. שניים מהמרואיניים הגדילו לעשות והציעו לחוקק חוק.

לוח 44: סיבות להיענות אפשרית להצעת איחוד חלקות לפי יישוב

הישוב	הגדלת מוטיבציה לעבוד	הגדלת היעילות הכוללת	שיפור החשיבה לטווח הארוך	יתרון לגודל הקטנת הון-סיכון	הגדלת ההכנסות והפיתוח הכלכלי	דרישה לחקיקה כניסיון	הגדלת כמות ומגוון הגידולים	ניצול חלקות לא מעובדות היום
סחי'ן	6	2	3	1	2	0	0	0
תמרה	1	2	1	2	1	2	1	1
סה"כ	7	4	4	3	3	2	1	1

בלוח 45 מופיעים עמדות החקלאים בסח'ן ובתמרה ויחדיו. הממצאים העיקריים שדורגו לפי סדר מורים על הממצאים אלה:

- יש מודעות גבוהה מאד בקרב החקלאים בשני היישובים לגבי התפקיד של החקלאות בשמירה על השטחים הפתוחים.
- ברור לרוב החקלאים שיש צורך בתשתית מסחרית של בתי אריזה ואמצעי שיווק להצלחה בתחום החקלאות.
- יש כמעט קונצנזוס לגבי הצורך בהוצאות גידול בעלי חיים אל מחוץ ליישובים.
- יש מודעות גבוהה לגבי הרמה הנמוכה של תשתיות הדרכים החשמל בחלקות החקלאיות
- יש הבנה גבוהה לגבי הצורך לאחד חלקות לצורך הצלחה בחקלאות כיום.
- הנכונות לעסוק בתיירות חקלאית היא גבוהה מאד.
- יש הסכמה אך עם אמביוולנטיות ל גבי הקשר בין שטחים חקלאיים לבין היותם רזרבות היחידות אולי לשטחי בנייה עבור מגורים.
- החקלאים הערביים אינם מעוניינים שצאצאיהם ימשיכו לעסוק אחריהם בחקלאות.
- מנגד הם עצמם כעוסקים כיום בחקלאות לא בטוח שהיו מעוניינים להפסיק את עיסוקם בתחום זה.

- אין הסכמה כמעט לגבי תפקידה וחשיבותה של החקלאות לגבי המשפחה הערבית.
- הנשאלים אינם מקבלים את מה שמייחסים להם בדבר העדפה ברורה בגידול ירקות ובכך שוברים מיתוס החוזר במקורות רבים.
- לבסוף יש אי הסכמה מוחלטת לגבי העדפת ייעוד שטחיהם לתעשייה על חשבון החקלאות. כשבוחנים את ההבדלים בין תמרה לסחי'נין מתקבלים הממצאים הבאים :
- בתמרה בה החקלאות מפותחת יותר יש הסכמה גדולה יותר מסח'נין לגבי הצורך בהתחברות לחקלאים יהודיים לצורך הצלחה.
- בתמרה יש הסכמה רחבה הרבה יותר לגבי הצורך באיחוד חלקות כתנאי לפיתוח החקלאות.
- בסחי'נין יש נטייה גדולה יותר לראות בשטח החקלאי כשטח בנייה (אולי בגלל מצוקת קרקע לבניית מגורים חריפה הרבה יותר).
- בסחי'נין בניגוד לתמרה נתפסת החקלאות כבעלת תפקיד חשוב יותר במשפחה מאשר בתמרה.

לוח 45: עמדות בנושאים שונים לפי יישוב

מס'	העמדה	סחי'נין N=27	תמרה N=29	סה"כ N=56
1	לענף החקלאות תפקיד מאד חשוב בשמירת השטחים הפתוחים	26	29	55
2	לא ניתן להצליח ללא תשתית מסחרית של בתי אריזה ואמצעי שיווק	26	29	55
3	את גידול בעלי החיים חייבים להוציא מתוך היישוב החוצה	26	27	53
4	השטחים החקלאיים בישוב הערבי הם ללא תשתיות : דרכים, חשמל	27	25	52
5	על מנת להצליח בחקלאות חשוב שנמצא דרך לאחד חלקות קטנות	19	28	47
6	אם הייתה לי הזדמנות הייתי מוכן לעסוק בתיירות חקלאית	22	22	44
7	אם לילדים שלי היו פתרונות מגורים לא הייתי בונה בשטח החקלאי	27	13	40
8	אם היינו רוצים להצליח היינו צריכים להתחבר עם חקלאים יהודים	4	29	33
9	הייתי שמח לו ילדיי ונכדיי היו חוזרים לעבד ולהתפרנס מחקלאות	21	7	28
10	אם הייתה ניתנת בידי הבחירה הייתי מפסיק מיד להיות חקלאי	15	13	28
11	החקלאות היא עדיין אלמנט מרכזי ומקשר במשפחה הערבית	25	2	27
12	הגידול המועדף עליי ביחס לכל השאר הוא גידול ירקות	3	12	15
13	אם היו מאפשרים לי הייתי מעדיף אזורי תעשייה ע"פ שטח חקלאי	10	2	12

עמדות לפי סוגיות מרכזיות

ע"פ הניתוח על פי הסוגיות המרכזיות עולים הממצאים הבאים (ר' לוח 46 להלן):

1. בשני היישובים רואים חשיבות רבה בפיתוח מחדש של שטחים חקלאיים נטושים.
2. בשני היישובים מ צביעים על נושא ההשקיה (מכסות המים) כבעיה מרכזית למעבר לחקלאות שלחין.
3. החקלאים גורסים שלא חשוב עד כמה מצוקת הקרקע תהיה גבוהה יש לשמר את הקרקעות הפוריות לצרכי חקלאות בלבד.
4. קיימת הסכמה רחבה לגבי הצורך באימוץ טכנולוגיות חדשות כתנאי לפיתוח ענף החקלאות ביישובים.

לוח 46: עמדות לגבי סוגיות שונות לפי יישוב

מס'	העמדה	ס'ח'נין	תמרה	ס'ה"כ
1	פיתוח מחדש של שטחים חקלאיים נטושים	4.9	4.9	4.9
2	הגדלת הפתרונויות להשקיה למעבר מחקלאות בעל לחקלאות שלחין	4.6	4.6	4.6
3	שמירה על הקרקעות הפוריות בכל מחיר	4.9	4.6	4.6
4	אימוץ טכנולוגיות חדשות על מנת להניב הרבה יותר מהחקלאות	4.9	4.1	4.5
5	חיפוש אלטרנטיבות למגורים ולפיתוח שלא על חשבון החקלאות	4.6	4.4	4.5
6	חיפוש דרכים למניעת מטרדי סביבה בשטחים החקלאיים	4.3	4.4	4.3
7	שימור הקרקעות הקרובות לאזור הבנוי כרזרבה לבנייה ופיתוח	4.6	3.8	4.2
8	הגדלת הפעילות הכלכלית באמצעות תיירות חקלאית ומרפא	3.9	4.3	4.1
9	איחוד החלקות החקלאיות הקטנות לחלקות גדולות כלכליות	3.9	3.9	3.9
10	שימור רק של מרכיבים ייחודיים כמו: הזיתים, הטרסות ועוד	4.6	2.9	3.7
11	שמירה על קרקע חקלאית ללא בניית סככות ומבנים אחרים	3.2	3.9	3.5
12	שימור הנוף החקלאי המיוחד ליישובים הערביים בישראל	3.8	2.7	3.2
13	חזרה של הכפר הערבי למקורותיו ולמסורת שלו סביב החקלאות	4.4	1.8	3.1

5. כמו בסעיף 3, החקלאים מסכימים שקרקעות למגורים אינן צריכות לבוא על חשבון קרקעות חקלאיות.
6. יש מודעות גבוהה לגבי מניעת מטרדים סביבתיים בשטחים החקלאיים.
7. בניגוד לסעיפים 3 ו-5 החקלאים בכל זאת חושבים שיש לשמר את הקרקעות הקרובות לאזור הבנוי כרזרבה לבניית מגורים.

8. יש מודעות ורצון להתפתח בכיוון של תיירות וחקלאות מרפא.
 9. יש הסכמה גבוהה לגבי הצורך לאחד חלקות חקלאיות.
 10. יש אי הסכמה לגבי הצורך בשימור מרכיבים ייחודיים של הנוף החקלאי הערבי - הזיתים הטרסות וכד'.
 11. קיימת אי הסכמה לגבי הצורך לוותר על מבנים חקלאיים בחלקות החקלאיות.
 21. קיימת אי הסכמה לגבי הצורך לשמר נוף חקלאי ייחודי.
 31. ואי הסכמה גבוהה לגבי הצורך לחזור למסורת.
- ההבדלים העיקריים בדרוג בין תמרה לסח'נין נעוץ בנושא של החזרה למסורת ולנוף החקלאי של פעם כאשר חקלאי סח'נין דוגלים בכיוון זה הרבה יותר מאשר חקלאי תמרה.
- אם נסכם את פרק העמדות נקבל את ההבנות הבאות :
1. החקלאי הערבי מודע היטב לחסרונות של החקלאות הערבית על מרכיביה השונים.
 2. בזמן מודע החקלאי גם לאפשרויות של תיקון המצב ובעיקר איחוד חלקות , הכנסת מיכון חקלאי, הגדלת מכסות מים ועוד.
 3. יש הסכמה והבנה לצרכים רחבים יותר הנובעים מצרכים סביבתיים : שימור שטחים פתוחים , הוצאת מטרדים, הוצאת גידול בעלי חיים מחוץ ליישוב.
 4. יש נכונות גבוהה לשינוי כיוון לנושאים כמו חקלאות תיירותית, תיירות מרפא.
 5. החקלאות אינה נתפסת בתפיסה נוסטלגית - אין רצון לחזור למסורת , אין רצון מיוחד לשמר מרכיבים בנוף הערבי, ואין שום רצון להמשכיות עיסוק הצאצאים בחקלאות.
 6. ההתייחסות לקרקע החקלאית כקרקע לצרכי פיתוח היא פונקציה של המצוקה בשטח י בנייה למגורים - ככל שהמצוקה גדולה יותר כך הרצון להמרת שטחים אלה גדולה יותר.
 7. רוב מכריע מקרב החקלאים מבכים את אי פיתוחם של שטחים חקלאיים נטושים , תופעה שמתגברת יותר ויותר עם השנים.
 8. החקלאים גורסים שלא חשוב עד כמה מצוקת הקרקע תהיה גבוהה יש לשמר את הקרקעות הפוריות לצרכי חקלאות בלבד.

סיכום הממצאים

1. פרופיל החקלאי שהתקבל ביישובי המחקר הוא שחקלאי זה הוא מבוגר יחסית, בעל השכלה נמוכה, שעוסק בחקלאות מזה שנים רבות יחסית, שבנוסף לעיסוקו כחקלאי הוא פועל בניין או שכיר במקום אחר ושעיסוקו בחקלאות תופס זמן רב יחסית.
2. כ-30% מהחקלאים בשני היישובים לא עוסקים בחקלאות, כ-25% מהחלקות כלל לא מעובדות, וכ-20% מהשטח (בדונם) העומד לרשות החקלאים לא מעובד.
3. החקלאי הערבי, כפי שהתקבל, הוא ממוקד בחלקתו, אותה הוא מעבד עם משפחתו הגרעינית בעיקר ונזקק פחות - אם בכלל - לפועלים מחוץ למשפחה.
4. גודלן של החלקות קטן מדור לדור בכ-65% ויותר, בעיקר כתוצאה מפיצולן בירושה, אך גם בגלל בניית מגורים. המכירות המעטות התבצעו בשנים האחרונות, מחוץ למשפחה ולמטרות חקלאות. החלפות הקרקע, גם הן תופעה של השנים האחרונות, נובעות בעיקר מלחץ של מגורים.
5. ככל שמתקדמים בשנים מוק מים מבנים על חלקות חקלאיות בחלק מהמקרים גם ללא היתר בנייה. רוב המבנים הם מבנים חקלאיים שע "פ הידוע לנו מהשטח הופך בהדרגה לשימוש אחר כמו עסקים או מגורים.
6. ככל שהחלקה רחוקה מהאזור הבנוי או סיכוייה להיכלל בתכנית מאושרת נמוכה יותר כך מחירה בשוק יורד, ותפיסתה כרזרבה לבנייה קטן.
7. ככל שהחלקות רחוקות יותר כך גם גודלן הממוצע גדול יותר.
8. ללא קשר למיקומן כל החלקות מתוכננות להתפצל ליותר מ-4 חלקים שוב כתוצאה מהורשה.
9. החלקות הסמוכות לתכנית המתאר ושלא נכללות בה הן אלה שנתפשות כרזרבות בנייה ביישוב כמו סחינין שבה מצוקת הבנייה למגורים גדול יותר.
10. אין תמיכה שמגיעה מהגורמים הממשלתיים המשאירים את הזירה לעמותות מקומיות המנסות להתארגן על מנת לפתור בעיות של חקלאים. ככל שהזמן עובר והמצב האובייקטיבי של החלקות ובעיקר פיצולן משתנה לרעה גם יכולתם של גורמים ממשלתיים לסייע הולכת וקטנה.
11. העמדות המרכזיות אותן מביע החקלאי הערבי הן כדלקמן:
 - הוא מודע היטב לחסרונות של החקלאות הערבית על מרכיביה השונים.
 - הוא בו בזמן מודע גם לאפשרויות של תיקון המצב ובעיקר איחוד חלקות, הכנסת מיכון חקלאי, הגדלת מכסות מים ועוד.
 - הוא מסכים ומביע הבנה לצרכים רחבים יותר הנובעים מצרכים סביבתיים: שימור שטחים פתוחים, הוצאת מטרידים, הוצאת גידול בעלי חיים מחוץ ליישוב.
 - יש נכונות גבוהה מצידו לשינוי כיוון לנושאים כמו חקלאות תיירותית, תיירות מרפא.
 - אין לו הרהורים נוסטלגיים הוא לא מעוניין לחזור למסורת, או לשמר מרכיבים בנות הערבי, והוא לא מעוניין בכלל שצאצאיו ימשיכו לעסוק בחקלאות בעתיד.

- התייחסותו לקרקע החקלאית כקרקע לצרכי פיתוח היא פונקציה של המצוקה בשטחי בנייה למגורים - ככל שהמצוקה גדולה יותר כך רצונו להמרת שטחים אלה גדולה יותר.
- הוא כמו שאר חבריו מבכים מאד את אי פיתוחם של שטחים חקלאיים נטו שים, תופעה שמתגברת יותר ויותר עם השנים.
- הוא גורס שלא חשוב עד כמה מצוקת הקרקע תהיה גבוהה יש לשמר את הקרקעות הפוריות לצרכי חקלאות בלבד.

מסקנות

מחקר זה התחקה על התהליך שהתרחש בחקלאות של היישובים הערביים במאה השנים האחרונות מתוך כוונה להבין איפה הדברים עומד ים היום ולקראת מה הם הולכים . החשיבות של זיהוי המגמות הקיימות הן במידת ההתערבות שניתן לצפות כיום מהמדינה ומה צריכה להיות אופייה ואת החלק הזה נציע בפרק ההמלצות להלן .

התהליך שאנו מזהים לכל אורך המחקר הוא של שינוי דראסטי של החקלאות כענף כלכלי מרכזי ביישוב הערבי וככזה שהיה דומיננטי בהיקף הקרקעות שיועדו לכך .

התהליך שהתרחש מאז משולב למעשה במספר תהליכים מקבילים שלא ניתן להפריד ביניהם מבחינת תרומתם היחסית :

1. תהליכים גלובאליים בענף החקלאות בעולם שהקטינו באופן משמעותי את שיעור המועסקים בענף.
 2. תהליכים בענף החקלאות בארץ שהשפיעו על כל החקלאים והתבטאו בעיקר בהקטנת מכסות המים.
 3. תהליכי תכנון שהתקיימו ביישובים הערביים שנתנו ביטוי לגידול האוכלוסייה המאסיבי מאז הקמת המדינה שלא לוו בתהליכי עיור מקבילים , שבגללם נוצר תחרות בין קרקעות חקלאיות לקרקעות לפיתוח ובעיקר מגורים שהחלו לכרסם בקרקעות החקלאיות.
 4. תהליכי ההורשה של קרקעות פיצלו את החלקות החקלאיות ליותר מ- 4 חלקים בכל דור (זה בדורות האחרונים אם נתייחס לממצאי המחקר . סביר להניח שהפיצול בדורות קודמים היה גדול יותר בגלל מספר צאצאים ממוצע גדול יותר).
- כל אלה הביאו לכך ש קרקע חקלאית, בהתאם למיקומה ביחס לתכנון המאושרות , החלה להיתפס כרזרבה קרקעית לפיתוח מגורים בעיקר , כאשר הערך החקלאי והאטרקטיביות הכלכלית של החלקה יורדים יותר ויותר עם כל דור .
- לתהליך זה נלווה גם היחס של הממסד - ככל שהערך החקלאי של כל חלקה הלך וירד היכולת של הממסד החקלאי לסייע הלך וירד עוד יותר, דבר שחזק את המגמה של ירידת קרנה של החקלאות . במידה רבה, המציאות של החקלאות שנגלתה לעינינו במחקר היא של חקלאות בנסיגה עד גסיסה כאשר אי מתן פתרונות תכנוניים אלטרנטיביים ליישוב הערבי מגביר עוד יותר את הלחץ על אדמות

אלו ומקטין עוד יותר את האטרקטיביות לעבדם כקרקע חקלאית. החקלאי הטיפוסי הוא מבוגר יחסית המעבד את אדמתו עם המשפחה הגרעינית, כהשלמה חלקית מאד לכלכלת המשפחה. רמת ההשכלה שלו נמוכה, כך שברור לנו שהצעירים המשכילים אינם ממשיכים את דור ההורים. שיעור בעלי הקרקע החקלאית שאינם עוסקים בחקלאות ואינם מעבדים את אדמתם בעלייה מתמדת. כאשר שיעור החלקות הננטשות ואינם מעובדות הולך וגדל עם כל דור. ככל שמתקדמים בשנים מוקמים מבנים על חלקות חקלאיות בחלק מהמקרים גם ללא היתר בנייה. רוב המבנים הם מבנים חקלאיים שע"פ הידוע לנו מהשטח הופך בהדרגה לשימוש אחר כמו עסקים או מגורים. ככל שהחלקה רחוקה מהאזור הבנוי או סיכוייה להיכלל בתכנית מאושרת נמוכה יותר כך מחירה בשוק יורד, ותפיסתה כרזרבה לבנייה קטן. החלקות הסמוכות לתכנית המתאר ושלא נכללות בה הן אלה שנתפשות כרזרבות בנייה ביישוב כמו סחינין שבה מצוקת הבנייה למגורים גדול יותר.

אם נמשיך את קו המגמה שנמצא במחקר נגלה שהחלקות הקיימות שהרנטביליות הכלכלית שלהן מוטלת כבר היום בספק, תתפצלנה לארבעה חלקים ויותר בממוצע בדור הבא. שיעור החלקות שהרנטביליות הכלכלית שלהן ירד עוד יותר יגדלו. חלקות נוספות, מתוך אלה שלא יכורסמו ע"י תהליכי בניית מגורים, ייעזבו בגלל הקטנתן לגודל לא יעיל חקלאית. כך ששיעור החלקות המעובדות ילך וירד עוד יותר.

במצב עניינים זה השאלה שנשאלה במחקר הייתה האם החקלאי מן השורה ביישובים אלה מודע למצב החקלאות ולהשלכותיה ומחירה השונים? התשובה שהתקבלה הייתה שקיימת מודעות גבוהה בקרב חקלאים אלה לגבי מצבם: הם מודעים היטב לחסרונות של החקלאות הערבית על מרכיביה השונים. הם מודעים בו בזמן גם לאפשרויות של תיקון המצב ובעיקר איחוד חלקות, הכנסת מיכון חקלאי, הגדלת מכסות מים ועוד. הם מבכים מאד את אי פיתוחם של שטחים חקלאיים נטושים, תופעה שמתגברת יותר ויותר עם השנים.

על השאלה אם היו מעוניינים להרים ידיים ולוותר על החקלאות התשובה מפתיעה ואומרת שלא חשוב עד כמה מצוקת הקרקע תהיה גבוהה יש לשמר את הקרקעות הפוריות לצרכי חקלאות בלבד. ויחד עם זאת אין בהם הרהורים נוסטלגיים ורצון לחזור למסורת, או לשמר מרכיבים בנוף הערבי, כשאין עניין גם בכך שהצאצאים ימשיכו לעסוק בחקלאות בעתיד. התייחסותם לקרקע החקלאית כקרקע לצרכי פיתוח היא פונקציה של המצוקה בשטחי בנייה למגורים - ככל שהמצוקה גדולה יותר כך רצונו להמרת שטחים אלה גדולה יותר.

לשאלת הרצון בשינויים הריש יש נכונות גבוהה לשינוי כיוון לנושאים כמו חקלאות תיירותית, תיירות מרפא ובו זמנית יש הסכמה והבנה לצרכים רחבים יותר הנובעים מצרכים סביבתיים: שימור שטחים פתוחים, הוצאת מטרדים, הוצאת גידול בעלי חיים מחוץ ליישוב.

המסקנות העיקריות אם נסכמן הן:

א. מבחינה מעשית:

- כמות החלקות הפוטנציאליות לעיבוד הולך ויורד משנה לשנה.
- כמות החלקות המעובדות בפועל הולך וקטן משנה לשנה.
- היכולת לעבד את החלקות החקלאיות הולכת ויורדת משנה לשנה.

- העתודה העוסקת בחקלאות ביישובים הערביים הולך ויורד משנה לשנה .
- ב. הנוף החקלאי משתנה משנה לשנה כתוצאה :
 - מכרסום בשטחי החקלאות ע"י פיתוח,
 - מנטישת קרקעות חקלאיות שאינן כלכליות כבר לעיבוד .
 - מהתגברות הבנייה של סככות חקלאיות שהופכות בהמשך לשימושים לא חקלאיים
 - ממכירה והחלפת שטחים למטרות מגורים.
 - מעיבוד חלקות קטנות יותר ויותר ע"י חקלאים שמממשים שם את רצונם בלבד .
- ג. מבחינת שוק הקרקעות התוצאות המרכזיות הן כדלקמן :
 - המצוקה בקרקעות לבנייה עבור מגורים יוצרת לחץ הולך וגדל על הקרקעות החקלאיות .
 - הלחץ מתגבר בעיקר על הקרקעות הקרובות לתכנית המתאר או של אלה שמשתייכות לחסרי הקרקע והדיור שמספרם הולך וגדל .
 - חוסר הקרקע לפיתוח יוצר לחץ לרכישת קרקע או להחלפת קרקע ע"י דורשי דיור או ע"י מוסדות התכנון המנסות ליצור שטחים גדולים וזמינים לפיתוח עבור חסרי הדיור .
 - הרוב הגדול מקרב המרואיינים אכן ראו בחלקות החקלאיות את הרזרבה הקרקעית לפיתוח מגורים של צאצאיהם בעתיד .
- ד. הרנטביליות הכלכלית בירידה כתוצאה :
 1. הקטנה עקבית ומשמעותית בגודל החלקות .
 2. ירידה ביכולת הניצול של יתרונות לגודל בכל הקשור בשימוש במיכון , בכוח עבודה משותף או חיצוני, בשימוש בהדרכה .
 3. ירידה באפשרות לשימוש בהון חיצוני למטרות שימוש במעבר לחקלאות אינטנסיבית .
 4. בתחרות עקבית בשימושים האלטרנטיביים האפשריים של החלקה .
- ה. ההשפעה הסביבתית שנלווית לתהליך גם היא קשה . התוצאה מגידול השטח העירוני היא צמצום השטח הפתוח והקטנת החלחול של מי גשמים בשל ריבוי מ שטחי בטון ואספלט . זה בנוסף לחלחול דשנים כימיים וחומרי הדברה משדות חקלאיים . מצד שני היותו במקרה של סחינת תמרה , אין חקלאות מודרנית הרי שאין שימוש רב בחומרי הדברה ודשנים . הפעילות החקלאית הידידותית לסביבה שומרת על משאבי הטבע בכלל , ועל איכות הסביבה החקלאית בפרט . בכך מובטח המשך קיומן של "ריאות ירוקות" . מאידך, יישום לא זהיר ולא מושכל בתשומות חקלאיות, וטיפול לקוי בסוגי הפסולת והשפכים הנוצרים במהלך הפעילות החקלאית, מזהמים את הקרקע ומקורות המים ופוגמים במתאר הנוף הסביבתי . ביישובי המחקר התגלתה מודעות גבוהה לגבי מניעת מפגעים סביבתיים בשטחים חקלאיים , עם הסכמה מצד החקלאים בשני היישובים כי שקרקעות למגורים אינן צריכות לבוא על חשבון קרקעות חקלאיות .
- ו. **מבחינה תרבותית**, נבדקה כאן התפיסה ששינוי אורח החיים של החברה הערבית בישראל שהיה

קשור קשר הדוק לאורח החיים הכפרי ולעיסוק החקלאי שאפיין אותה עד לפני עשורים בודדים השתנה כתוצאה מתהליכים פוליטיים לאומיים, והצעדים שנקטו במישורין או בעקיפין כנגד האוכלוסייה הערבית בישראל (כגון: הפקעת קרקעות, הגבלת שטחי הישובים, הקצאה בלתי שוויונית של משאבים ועוד) הביאו לאובדן תחושת הקרבה לאדמה ולניכור של אוכלוסייה זו מהטבע, מהסביבה ומהתנועה הסביבתית הכללית הפועלת בארץ. תפיסה זו לא רק שלא הוכחה אלא שהממצאים מראים על כך שקיימת הסכמה רחבה בקרבם לצרכים רחבים יותר הנובעים מצרכים סביבתיים: שימור שטחים פתוחים, הוצאת מטרדים, הוצאת גידול בעלי חיים מחוץ ליישוב. בסולם הצרכים ע"פ מסלואו מתגבר הצורך הקיומי הבסיסי של פתרון בעיית המגורים לצאצאים על צרכים של קרבה לטבע אך אינה מעלימה אותה לחלוטין. החקלאי הערבי שמתגלה במחקר היה רוצה לשמר גם ערכים של שמירת טבע לו היו מסופקים הצרכים הבסיסיים יותר.

2. **מבחינה תיירותית**, מובעת עמדה ברורה של החקלאי ביישובי המחקר לגבי נכונותו מצידו לשינוי כיוון לנושאים כמו חקלאות תיירותית, תיירות מרפא. השאלה המרכזית העולה היא האם ניתן ליצור שינוי כזה במערך החקלאי הקיים. מתוצאות המחקר עולה ששינוי כזה אינו עומד על הפרק כי חקלאות תיירותית יכולה להתבסס מצד אחד על חקלאות קיימת אטרקטיבית לתיירים פוטנציאליים מצב שאינו מתאפיין ביישובים הערביים. מצד שני עומדת האפשרות לשינוי כיוון, תהליך שיחייב השקעת הון חלקו חיצוני דבר שאינו עומד היום לרשות החקלאים.

המלצות

התסריטים האפשריים

הממסד במדינת ישראל צריך לבחון את התסריטים השונים העומדים בפניו ביחס להתייחסות לחקלאות ביישובים הערביים. תסריטים אלה חייבים להבחין גם ביחס לתסריטים מקבילים בתחום מדיניות התכנון הכוללת ליישובים הערביים. האפשרויות הקיימות הן על שני צירים אפשריים: פיתוח החקלאות מצד אחד ומדיניות "תכנון אחר" המעודדת עיור והגירה מהצד השני. שני הצירים יוצרים שלושה תסריטי יסוד אפשריים:

1. **המשך מצב קיים** - שמגלם שילוב של תסריט המשך מגמות גם בתחום החקלאות והן בתחום התכנון.
2. **שימור החקלאות** - שמגלם שילוב הפוך של פיתוח החקלאות באימוץ שינוי מדיניות התכנון כלפי היישובים הערביים.
3. **התאמה למציאות התכנונית** - שמגלם של רצון בכל זאת להציל משהו מענף החקלאות ביישובים הערביים במידה ומדיניות התכנון לא תשתנה.

להלן הפירוט וההשלכות המתקבלות מכל תסריט בנפרד :

- 1. המשך המצב הקיים** - פירושו הפיכה הדרגתית של הקרקעות החקלאיות ביישובים הערביים לחסרות ערך כלכלי מבחינת עיבוד חקלאי ולרזרבה מעשית למגורים . על פי תסריט זה יאבדו בהדרגה כלל הקרקעות החקלאיות והן יהפכו למגורים . בכך תאבד המ דינה חלק גדול ממלאי הקרקע החקלאית שלה , ענף כלכלי שיש לו עדיין השפעה על הכלכלה המקומית ביישובים אלה ייעלם גם הוא , הנוף החקלאי כחלק ממרקם השטחים הפתוחים הייחודיים ילך וייעלם לטובת התרחבות והתפשטות המגורים והפיתוח . מדיניות זו נתמכת בהמשך המדיניות התכנונית בארץ של אי עידוד תהליכי עיור ביישובים הערביים ותעדיף לחסל בהדרגה שטחי חקלאות בתוך תכניות המתאר ובתוך שטחי השיפוט שהן מבחינת שטחים מופרים כבר ולא לאפשר הרחבת שטחי שיפוט על שטחים של שמורות טבע, שמורות נוף או שמורות יער וחורש טבעי למשל.
 - 2. שימור החקלאות** - תסריט זה יעדיף התערבות כוללת של משרד החקלאות ע"י עידוד איחוד חלקות חקלאיות , תוספת מכסות מים , הרחבת המימון להשקעות בתחום החקלאות האינטנסיבית, ועוד. מדיניות זו תראה לנגד עיניה את האינטרס של המדינה בשימור שטחי חקלאות פוריים לצרכי חקלאות בלבד , בטיפוח נוף חקלאי אוטנטי , בהעצמת הענף מבחינה כלכלית, ובפיתוח זנים חדשים שלא היו עד כה . מדיניות זו צריכה להיות מלווה בשינוי מדיניות התכנון בישראל שתאפשר תהליכי עיור והגירה מיישובים אלה . שילוב תהליכים אלה יאפשר לעצב תכנית מתאר אופטימאלית , שתיקח בחשבון את יחסי הגומלין הנכונים בין שטחי בנויים לשטחים פתוחים שחלקם הגדול ימשיך להיות חקלאי.
 - 3. התאמה למציאות תכנונית** - תסריט זה יזהה ויצור מדרג של חלקות חקלאיות לפי ייעוד עתידי אפשרי : אלה שהן בהכרח רזרבות לבנייה בטווח הקצר או הבינוני ויש להוציא אותן לכן מתכניות לפיתוח החקלאות. את החלקות שישארו בקטגוריית שטחים פוריים, שטחים לשימור נופי, ושטחים לפיתוח תיירות חקלאית יש לרכז יחדיו ליצירת תכנית אב לחקלאות . התפיסות שתובלנה בתכנית מעין זו הן : פיתוח חקלאות אורגנית , שתתמקד בהחזרת האטרקטיביות לחלקות קטנות , המעובדות ע"י משפחות גרעיניות , ללא שימוש בחומרי דישון, תוך הגברת ההדרכה והתפוקה בחקלאות ושימוש בשיווק אגרסיבי לכניסה לשווקים חדשים המשוועים היום לתוצרת אורגנית . בנוסף תפותח התיירות החקלאית ע"י חזרה למקורות , לשיטות עיבוד מסורתיות, ופיתוח ענפים שיש להם נופך של ערביות ומזרחיות . תסריט זה יהיה חייב להתמודד עם הלחץ שימשיך להתגבר על הקרקעות החקלאיות תוך שימורן והפיכתן לאטרקטיביות מבחינה כלכלית ותדמיתית כדי שתמשוכנה גם צעירים ומשכילים לענף החקלאות.
- כפי שניתן לראות שבחירת תסריט כזה או אחר תלוי במידה רבה בנושא קידום תהליכי התכנון של היישובים הערביים בישראל . היות ותהליך כזה הוא לא תהליך מהיר ודורש שנים של הטמעת המשמעויות בתוך תכניות מתאר חדשות , הרי שלא נותר אלא לתת את המלצותינו על בסיס התסריט השלישי מתוך שאיפה אמיתית שהוא יהווה את תסריט לטווח הקצר עד שתאומץ של מדיניות תכנון של עידוד תהליכי הגירה ועיור של היישובים הערביים בישראל.

דרכי פעולה מומלצות

1. **מיון קרקעות לפי ייעוד עתידי** - ביצוע סקר מקיף בכל יישוב ערבי לגבי החלקות, מידת עיבודן, הפוטנציאל לאיחוד עם חלקות אחרות, ומידת האטרקטיביות שלהן להפוך לקרקע לבנייה. לאחר הסקר יש מיין ולקבוע קטגוריות של קרקעות, שייעודן החקלאי יישמר לטווח ארוך, לעומת חלקות שיוכרזו כפוטנציאל לבנייה. את החלקות הפוטנציאליות לבנייה בבעלות המדינה, ייעשה מאמץ להחליפן עם קרקעות חקלאיות פרטיות בשוליים לצורך יצירת מאגר שטח ים חקלאיים העוטפות את היישובים. זאת על מנת לשמר ולהעצים את תמונת הנוף המסורתית של יישובים אלה, וכדי לתרום לשמירה על רוח המקום שלהם (בניגוד לתמונה הפוכה של התפשטות בינוי ופרבור).

2. **הכנת תכנית אב לחקלאות שנות האלפיים ליישובים ערביים** - על החלקות שזוהו כפוטנציאל חקלאי, נופי והתיירותי תוך מוכנות מצד המדינה להשקיע ולתמרץ שינויים נדרשים. מטרת העל של התהליך חייבות להיות לאומיות בעיקרן: שמירת הקרקעות החקלאיות לדורות, החזרת ענף החקלאות להיות ענף כלכלי לגיטימי ע"י הגדלת הכנסותיו בצורה משמעותית, מתן פתרונות תעסוקה אטרקטיביים לבעלי הכנסה גבוהה, וטיפול הנוף והשטחים הפתוחים. תכנית האב תתייחס לנקודות הבאות:

- **קיימות** - אינטראקציה מאוזנת בין האוכלוסייה לבין כושר הנשיאה של הסביבה, כך שהאוכלוסייה מבטאה את מלוא הפוטנציאל שלה, מבלי לפגוע באופן בלתי הפיך בכושר הנשיאה של הסביבה בה היא תלויה. כל המרכיבים: הטבעיים, הנופיים והאנושיים, ירקמו לחזון משותף, המשקף את האינטרסים של כל בעלי העניין: הסביבה הטבעית, התרבותית והדורות הבאים. התכנית תהיה רב תחומית. התייחסותה תהיה לכל האלמנטים במרחב ובשיתוף מלא של כל בעלי העניין במרחב כולל: ערכי טבע, נוף, מורשת תרבותית, היסטורית ארכיאולוגית. הערכים המוספים ישמשו כמנוף לשדרוג ההכנסה של בעלי הקרקע מהקרקע שבבעלותם.

- **תמחור ביוספרי** - ההיבט הכלכלי של התכנית חייב לכלול תמחור ביוספרי אמיתי ולכלול מדדים של התפתחות אנושית, איכות חיים ובריאות. חייב לכלול התייחסות בנוסף למדדים הכלכליים, ערכים של שיתוף פעולה, חמלה והכרה בתפקידו הייחודי של האדם כשומר האדמה.

- **אבטחת שימור מגוון המינים הבסיסי** - של כל צורת החיים הטבעיות והאנושיות בביוספירה. ובהתאם לכך העצמת מידת החופש והפוטנציאל לביטוי עצמי של תושבי האזור.

3. דרכי הפעולה המומלצות:

- **החדרת חקלאות אינטנסיבית** - שינוי מדיניות הגידולים ומכסות המים והחדרה הדרגתית של חקלאות אינטנסיבית ליישובים בעלי פוטנציאל חקלאי - קרקעי לטווח ארוך. פיתוח ענפים אלה תגביר מצד אחד את ההכנסות של החקלאי ומצד שני יהוו מקורות תעסוקה נוספים הסובלים מרמת אבטלה גבוהה.

- **פיתוח תיירות- חקלאית** - היישובים הערביים מגלמים בתוכם , ובתוך החקלאות שלהם , סגנון חיים אחר . פתיחת ענפי החקלאות ושילובם באכסון תיירותי , שהחל כבר להתפתח ביישובים, ונושאי מורשת ואטרקציות אחרות , יכולים ליצור מוקד משיכה חדש לתיירות הפנים בישראל, שמשוועת לשינוי וגיוון תכופים . התושב הערבי, שתרבותו היא תרבות של הכנסת אורחים , הוא המועמד הט בעי להיות במוקד האירוח התיירותי , שישלב בתוכו חבילה אטרקטיבית בסגנון ערבי-מזרחי. נקודת המוצא חייבת להיות כזו של עידוד כלכלה מקומית, עסקים קטנים חקלאיים- תיירותיים ובכך הדגשה של שמירת רוח המקום והמורשת.
- **פיתוח חקלאות אורגנית** - דווקא המגמות המתגלות בהקשר לחקלאות ביישובים הערביים הם אלה שמתאימים לפיתוח החקלאות האורגנית בהם : חלקות קטנות, עבודה עצמית, אי שימוש בחומרי דישון ועוד . הביקושים הגדולים בשוק הארצי והעולמי ביחד עם הרצון לשלב משכילים מקרב האוכלוסייה בענפי החקלאות יוצרים הזדמנות טובה מאד לפיתוח חקלאות זו, שיכולה להיות מלווה בתהליכי שיווק , מרכזי מכירה, ושילוב עם התיירות החקלאית. לענף זה בתוך היישובים הערביים יכול להיות פן נוסף מותאם תרבותית של פיתוח גידולים מסורתיים ערביים וחזרה למקורות ולטיפוח עשבי מרפא ותבלין, שיהיו להם ביקוש גבוה סביר להניח במדינות ערב ובקרב הערבים בארץ.
- **האחדת חלקות** - בהנחה שחלקות אדמה אכן יישמרו לדורות למטרות חקלאות , ובהנחה המשך פיצולן בירושה , יש לחפש מנגנונים ברי קיימא לעיבודן של חלקות אלה ביעילות כלכלית ארוכת טווח ע"י איחודן לחלקות גדולות ש רק בעליהן ישתנו, ושיועברו לעיבוד משותף ע"י טכנולוגיות מתקדמות להפקת תפוקה גדולה יותר עבור כלל הבעלים. האחדה כזו יכולה להיות ע"י יצירת אגודות, קואופרטיבים והתארגנויות שונות או ע"י התחברות לתאגידים קיימים של יישובים יהודיים סמוכים. עיבוד רציף וכלכלי יבטיח, כאמור, הכנסה קבועה לבעלי הקרקע, עיבוד רציף, שימור נופי, ושימור הקרקע כמלאי של קרקע חקלאית יצרנית עבור המדינה . תהליך כזה חייב להיות מלווה ע"י משרד החקלאות שידרש אולי לסבסד חלק מהעלויות אך ישתלם לטווח הארוך מבחינת התועלות הרבות שייצור.
- **חיבור למקורות ידע חדשים** – במיוחד אלה הקשורים לפיתוח זנים יעילים יותר, מותאמים יותר, בעלי יכולת רב יותר ומוגנים יותר ממזיקים, ללא צורך בריסוסים. מקורות ידע ומחקר כאלה קיימים היום, אלא שהם זמינים רק לבעלי ממון . זאת, בהתייחסות כוללת השומרת על איזון ובד בבד עם העצמת החקלאות מעצימה גם את הסביבה הטבעית , מגוון המינים, תמונת הנוף, ערכי הטבע והמורשת התרבותית של שני העמים.
- **עידוד ותמיכה בהתאגדויות של עסקים קטנים וקבוצות של חקלאים** - שבעזרת תקציבים מתאימים יועבר להם הידע הקיים בכל התחומים שיכולים להעצים אותם : ידע חקלאי חדש, יעוץ כלכלי, חברתי וקהילתי. קבוצות כאלה בנוסף לתמיכה שהן נותנות לחק לאים בודדים יש להם ערך ביצירה של הון קהילתי , פוטנציאל ליצירת קהילות מעורבות והשפעה על ערכים של עזרה הדדית אמון ואפשרות להעצמת היחיד ומרפא לתחושות הניכור של העידן הנוכחי. הישרדותם של עסקים קטנים קשורה לגם שאלת הקיימות : האם נשאר

לבאים אחרינו חברה חד גונית ח סרת חופש הנשלטת בידי כוחות של תאגידים בה מגוון האפשרויות הוא קטן או האפשרות האחרת : חברה שיש בה אפשרויות בחירה ולכן מידה גדולה יותר של חופש לפרט בשאלות של איך לנהל את חייו הן כצרכן והן כיזם ועובד : אפשרות להגשמה עצמית מתן ביטוי לחלומות , שימור ערכים של הכנסת אורחים, קשרים בין אנשים, וכד.

- **פיתוח רעיונות של גינות קהילתיות** - החקלאות העירונית הינה מתכונת השואפת לחזור ולשלב בין האוכלוסייה העירונית והעבודה החקלאית . עיקרה, בהחכרה של חלקות קרקע קטנות יחסית, בשולי העיר ובתוכה לתושבי העיר , לצורך עיסוק בעבודות חקלאיות בשעת הפנאי. בדרך כלל מגדלים בהן פרחים וירקות לשימוש עצמי , ומשתמשים בחלקות לצורך נופש, מפגש עם בני משפחה וידידים . כבר היום, על פי שיחות שערכנו - בעיקר בסחינין שם הקרקעות החקלאיות ברובן רחוקות מהיישוב בעמק בית נטופה , מתברר שפונקציה זו של נופש ומפגש עם בני משפחה וידידים קיימת שם וחלק גדול מחודשי הקיץ המשפחה עוברת לגור בחלקה שלה. טיפוח רעיונות אלו ביישוב הערבי המתעיייר והגדל בקצב גבוה מאד , הוא מתכון נכון לשימור שטחים אלה שישמשו בנוסף לאספקת מזון טרייה , גם לשימור המסורת וחיזוק "ערכים שבין אדם ואדמתו " , למטרות מפגש ו נופש (ביישובים שייעוד זה נמצא בחוסר משווע), ולעיבוד מחודש של קרקעות חקלאיות נטושות.

מקורות

1. אדר, מנחם, 2000. שימוש בר קיימא בקרקע חקלאית ביישובים ערביים בישראל, המקרה של בית נטופה. תזה לתואר מגיסטר בתכנון ערים ואזורים. הטכניון, חיפה.
2. אטינגר, אנדרו אמי, 2002, חקלאות בת קיימא בישראל, הפרחת השממה או הפרחת הסביבה? וורלד ווטש ישראל, דוח מס' 2.
3. אילן, שלמה. 1984. החקלאות הערבית המסורתית. קרדום 34, 90-11.
4. אלטרמן, ר. והאן, א. 2004. הכלים לשמירה על שטחים פתוחים: מה ניתן ללמוד ממדינות אחרות וליישם בישראל? המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון, חיפה.
5. בארי, אביב. 1999. בחינת הפוטנציאל של תוכניות חלוקה חדשה להתמודדות עם קונפליקטים בתכנון ביישובים הערביים בישראל. תזה לתואר מגיסטר בתכנון ערים ואזורים הטכניון, חיפה.
6. בליקוף מ. שולי דיכטר, 2006, אזרחי ישראל הערביים ותעשיית התיירות - נקודות לדיון של עמותת סיכוי עם שר התיירות, אתר עמותת סיכוי
7. בר-גל, י. 1976. מאפייני התמורה בחקלאות המיעוטים באמצע שנות ה-70. אופקים בגיאוגרפיה 2, 66-61.
8. בר עדן, אבי מוסרי, חנה לבנה (2002) תכנית אב לרכס יודפת הררית
9. גביזון, אסנת גריידי שורץ, חומר רקע לדיון בסוגיית ההסדרה החוקתית של נושאי מקרקעין והתיישבות, אתר ועדת חוקה ומשפט
10. גכט נועה, 2006, אפיון השקפות ביחס לטבע בקרב קבוצות נבחרות ובציבור הישראלי, תיזה למגיסטר, המסלול לתכנון ערים, הטכניון
11. הורנשטיין אילנה, 2006, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר, האגף לפיתוח אזורים-כפרי - תחום התיירות, מתוך "תיירות", עלון אלקטרוני לענייני תיירות חקלאית.
12. הלפרין, חיים. 1956. תמורות בחקלאות הישראלית. עיינות, תל-אביב, תשט"ז.
13. הר-גיל, ג. 2002, בתוך, סביבתכנון, מסמך מדיניות וכלים לשמירה על שטחים פתוחים, רקע להגדרת מדיניות דוח ביניים מס 1, תל אביב
14. זליגמן נועם, ויורם פורת, שטחי חקלאות כשטחים פתוחים, אתר השטחים הפתוחים בישראל
15. טרביה חוסיין ואיתן רוזנברג, תיירות חקלאית אקולוגית כמנוף לשימור והגנה על שטחים פתוחים. הרצאה שהתפרסמה במסגרת קובץ מאמרים מיום העיון ה-3 שלנקודת ח"ן.
16. סדן עזרא, סדן-לובנטל בע"מ, שילוב חקלאות ונוף בישראל, אמצעי מדיניות כלכליים, אתר נקודת ח"ן
17. פליישר עליזה, פרופ' יעקב צור ואושרת שמש דרוג ערכי נוף והסביבה של השטחים החקלאיים, האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לכלכלה חקלאית ומינהל, רחובות.
18. צבן חיים, נעה פלד, לירון אמדור, יורם אבינמלך, אופירה איילון, 2004, "תרומות חיצוניות של

- החקלאות", כיצד להביא למימוש ערכים חיצוניים של החקלאות כחלק מהכנסות החקלאי באזורי הארץ השונים, מתוך חקלאות בת קיימא, מוסד נאמן טכניון
91. קפלן מ., ליסובסקי נ., אמדור ל., 2001, חקלאות נופית - האיכויות החזותיות של הנוף החקלאי בישראל, ירושלים.
02. קפלן מ. ליסובסקי נ. אמדור ל., 2001 נופים חקלאיים : איכויות וערכים של הנוף החקלאי בישראל, תכנון סביבתי ומרחבי, הטכניון, חיפה.
12. רצ'בסקי דינה, "קרקע חקלאית" ו"חקלאות נופית" ומה שביניהן, אתר נקודת ח"ן
22. שטיין קנת ו. 1986. התפתחויות הכלכלה הערבית בארץ ישראל (1917-1930) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות. קתדרה: בתולדות ארץ ישראל ויישובה 41, 133-154.
32. שטרן אליהו ונינה רבינוביץ, 2004, "נופי התרבות החקלאית בישראל - הגדרות ופרישה מרחבית"
42. שכטר חיים, חסן עזאיזה, חיים שנהר, 2004, בקעת בית נטופה - קביעת אסטרטגיה פיתוח כלים לשינוי מגמת פיתוח יחידת נוף חקלאי מסורתי, דוח מסכם.
52. שלאין אפרים. 2002, שימור קרקע חקלאית, בתוך עדי ניב, בני מושקין (עורכים), "קרקע", סוגיות במדיניות קרקעית
62. שנל יצחק, 1994, תמורות בכפר העבי בישראל: עיור בתנאי שוליות.
72. ששון, א. עמית ע. רייש, ר. (2005) נופי תרבות בישראל - היבטים רעיוניים ואתגר תכנוני, ירושלים.
82. תוך טלי, תמי סרגוסי, 1998, פרק הנוף בתוך תכנית אב ליישוב מוקיבלה, ולישוב צנדלה, ענבר איריס ויועצים,
29. Arnon I & Raviv M 1980 From Fellaah to Farmer- a study on change in arab villages ' Settlement Study centre Rehovot
30. Flapan, S. (1963) Planning Arab agriculture. New Outlook 6 (9), 65-73.
31. Khalidi, R. (1988) The Arab Economy in Israel. Chap. 3: Agriculture: a reserve for regional growth. Croom Helm, London, Sydney, New York.
32. Yunnis, H. (1993) Agriculture development in the Nazareth region, Israel: twenty-five years of extension. Journal of Farming Systems Research Extension 3 (2), 119-130.